

HUIS
VAN
HILDE

Archeologiecentrum
Noord-Holland

Noord-Hollandse
Archeologische
Publicaties - 6

Het cultuurlandschap van het Oer-IJ

De invloed van de fysische geografie op de
landschapsinrichting van Midden-Kennemerland

C.L. van den Driesche

Uitgave: Provinciebestuur Noord-Holland, Castricum 2018.

Deze verslaglegging is uitgevoerd in opdracht van het Provinciebestuur van Noord-Holland.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, kunnen zij contact opnemen met de uitgever.

ISBN/EAN: 978-94-92428-12-7

Grafische verzorging: Xeroxmediaservices

Noord-Hollandse
Archeologische
Publicaties - 6

Het cultuurlandschap van het Oer-IJ

De invloed van de fysische geografie op de
landschapsinrichting van Midden-Kennemerland

C.L. van den Driesche

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Samenvatting	7
Hoofdstuk 1 Inleiding	8
1.1 Aanleiding	8
1.2 Probleem, doel en vraagstelling	8
1.3 Afbakening	9
1.4 Stand van het onderzoek	11
1.5 Theoretisch kader	12
1.6 Opbouw van het onderzoek	14
Hoofdstuk 2 Het ontstaan van het Oer-IJ-landschap	15
2.1 Inleiding	15
2.2 Ontstaansgeschiedenis van het natuurlijk landschap	15
2.3 De fysische geografie van het landschap	21
2.4 Bewoningsgeschiedenis en landschapsinrichting	23
Hoofdstuk 3 Onderzoeksaanpak, methoden en bronnen	26
3.1 Onderzoeksaanpak	26
3.2 Methoden	26
3.3 Bronnen	26
Hoofdstuk 4 Waterstaat	30
4.1 Inventarisatie van watergangen en dijken	30
4.2 Fysisch-geografische invloed op de waterstaat	33
4.3 Conclusie	46
Hoofdstuk 5 Buurten en geesten	50
5.1 Inventarisatie van buurtgrenzen en geesten	50
5.2 Fysisch-geografische ligging van buurtgrenzen en geesten	56
5.3 Conclusie	61
Hoofdstuk 6 Herenwegen	62
6.1 Inventarisatie Herenwegen	62
6.2 Fysisch-geografische ligging en tracéontwikkelingen van de Herenwegen	62
6.3 Conclusie	71
Hoofdstuk 7 Synthese	72
Hoofdstuk 8 Discussie en aanbevelingen	74
8.1 Discussie	74
8.2 Aanbevelingen	75
Hoofdstuk 9 Gebruikte afkortingen	79
Hoofdstuk 10 Literatuur	80

Bijlagen	89
Bijlage A Landschapsreconstructie 19 ^e eeuw op moderne topografische kaart	90
Bijlage B Waterstaat van de Castricumerpolder op bodemkaart	91
Bijlage C Buurten en geesten op de bodemkaart	92
Bijlage D Collectie Bodel-Nijenhuis Port 29 N 44 (Anoniem eind 16 ^e /vroeg 17 ^e eeuw)	93
Bijlage E 't Hoogh-Heemraetschap vande uytwaterende sluysen in Kennemerlandt ende West-Vrieslandt (Dou 1681)	94
Bijlage F Heerlykhyd van Castricum (Rollerus 1737)	95

Voorwoord

Aanmerkelyk boven al is eene vlakte, die agter in de duinen omtrent Castricum ligt; om dat daar in, (het geen zeldzaam is in ons Land,) een beekje van duinwater ontspringt, het welk, met andere bywateren vereenigd, als een maatig breed vaarwater, tot op de hoogte van Limmen loopt, en voorts nog eene merkelyke uitgestrektheid bespoelt.

(Le Francq van Berkhey 1769)

De herinneringen aan de Castricumerpolder zijn gevuld met de geur van voorjaar. Op lange fietstochten verkende ik als kleine jongen de omgeving: de buitelandse kieviten, de sloten vol leven en het mysterieuze, lang geleden verdwenen kasteel Cronenburg. Het was een open landschap, het startpunt voor de ontdekking van de rest van de wereld.

De weidsheid is er nog steeds treffend. De horizon verradt de nabijheid van de Randstad, maar de polder heeft zijn *merkelyke uitgestrektheid* kunnen behouden. Het is goed mogelijk dat Le Francq van Berkhey met bovenstaand citaat uit *Natuurlyke historie van Holland* de Castricumerpolder voor ogen had. Een passende titel voor deze studie: juist die uitge-strektheid is in de noordelijke Randstad één van de bijzondere kwaliteiten van het gebied. Zonder het te beseffen ving de auteur hiermee een klein stukje Oer-IJ in woorden.

Dit onderzoek is geen eenmansoefening geweest. Dank gaat daarom uit naar de mensen die mij op vele manieren met raad en daad bijstonden in het onderzoeksproces. Met name wil ik graag noemen Jan Kuijs, die met aanstekelijk enthousiasme zijn kennis deelde en hielp bij de grondboringen, en Rino Zonneveld, met wie ik zeer interessante discussies voerde en die van grote dienst was bij het doorspitten van de oud-rechterlijke archieven. Daarnaast ben ik Rob van Eerden, Theo Spek, Harrie Wolters, Jos Teeuwisse, Lia Vriend, Hans van Weenen en de archiefmedewerkers in Alkmaar erkentelijk voor hun hulp en adviezen. Begeleider Erik Meijles en tweede lezer Jeroen Benders wisten met hun scherpe commentaar het onderzoek naar een hoger niveau te tillen. Tot slot wil ik Ellen en Hanneke bedanken voor hun fantastische ondersteuning en geduld. Zonder hen zou het proces in het geheel niet geslaagd zijn.

Wellicht kan deze studie aanleiding zijn om zelf eens op ontdekkingsstocht te gaan. Het Oer-IJ-gebied in te trekken en het landschap door andere ogen te bekijken. En dan kan het een klein hoogteverschil zijn dat u nog niet eerder opviel. De loop van een sloot. Iemand die u attent maakt op een opvallende variatie in begroeiing. Dan bestaat de kans dat de puzzelstukjes in elkaar vallen. Dat u zich ineens bewust wordt van de werking van het landschap. Vanaf dat moment bent u, net als ik, geraakt door het Oer-IJ. En bestaat de kans dat het u niet meer loslaat. U bent gewaarschuwd.

Wijster, november 2016

Samenvatting

Het Oer-IJ vormde tussen 800 BC en 150 BC de meest noordwestelijke vertakking van de Rijn en mondde in de omgeving van Castricum in zee uit. De Oer-IJ-regio staat sterk in de belangstelling van archeologisch en geologisch wetenschappelijk onderzoek. Op historisch-geografisch vlak is de laatste tientallen jaren echter zeer weinig nieuw onderzoek verricht op basis van de inzichten uit andere wetenschappen. Het doel van deze studie is door het beschrijven van de samenhang tussen fysische geografie en landschapsinrichting in het voormalige estuarium van het Oer-IJ een deel van deze lacune op te vullen.

Het studiegebied wordt gevormd door het waterschap Castricumerpolder, dat grotendeels overeenkomt met de voormalige gemeente Castricum exclusief het duingebied. Het gehele studiegebied is daarmee onderdeel van het voormalige Oer-IJ-estuarium. Het onderzoek richt zich op de waterstaat, buurten, geesten en Herenwegen en de ontwikkelingen hiervan tussen 1600 en 1900.

De dijken in de Castricumerpolder beschermden de hogere stroomwalgronden tegen overstromingen. De afwateringsloten of wateringen in het studiegebied volgen grotendeels de oude Oer-IJ-geulen. Veel wateringen beginnen aan de binnenduintrand als duinbeken. Op de hogere gronden werden deze beken vaak vergraven of verlegd. Aan het einde van de 16^e eeuw is de Castricumerpolder ontstaan door de aanleg van de Heemstederdijk en het graven van de Hendriksloot. De afwateringssituatie is vervolgens tot en met de 20^e eeuw nauwelijks gewijzigd. Door de gewoonte in het winterseizoen delen van de polder onder water te zetten, kon de afzetting van klei in de Castricumerpolder tot in de 19^e eeuw plaatsvinden.

De buurtgrenzen van het dorp Castricum laten zich nauwelijks leiden door de fysisch-geografische kenmerken van het landschap. Vaker vormen topografische elementen als wegen de grens tussen buurten. In enkele gevallen is een grens onafhankelijk van de eigenschappen van of elementen in het landschap getrokken. De grenzen van de buurten zijn mogelijk herhaaldelijk aangepast, bijvoorbeeld door stuivend duinzand of de stichting van de Kerkbuurt in de 11e eeuw. Er kunnen in het studiegebied vijf geesten of bouwlandcomplexen aangewezen worden, in elke buurt één en in Kleibroek twee. Alle geesten bevinden zich op de hogere delen van de stroomwallen, maar niet alle stroomwallen zijn als geest in gebruik genomen. Ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt ligt vermoedelijk een grote, planmatige ontginning die reikte tot de Broeksloot.

Het is mogelijk dat de twee Herenwegen in Castricum vroeger met elkaar in verbinding hebben gestaan en zo een doorgaande route vormden. De Castricumse Kerkbuurt was vanaf deze weg via de Kramersweg bereikbaar. Deze doorgaande Herenweg kruist bij Castricum de overgang tussen de oude duinen en de stroomwallen, waar de oude Oer-IJ-geulen vermoedelijk het minst breed waren. Stuivend duinzand noodzaakte een verlegging van deze Herenweg. Vanaf de 17e eeuw tot aan de 19e eeuw zijn nieuwe tracéwijzigingen als gevolg van de oprukkende duinen goed gedocumenteerd. In de loop van de 19e eeuw werd het stuiven een halt toegeroepen en kon een nieuwe straatweg tegen de binnenduintrand aangelegd worden.

Uit deze studie blijkt een sterke invloed van de fysisch-geografische gesteldheid op de inrichting van het landschap in de Castricumerpolder. Daar waar die invloed niet is aan te wijzen, hebben andere ontwikkelingen een rol gespeeld die voor een deel zijn gereconstrueerd. Deze studie kon naast het inzichtelijk maken van de relatie tussen de fysische-geografie en de landschapsinrichting ook de bestaande kennis over het waterschap, de bouwlandcomplexen en de Herenwegen aanscherpen.

Hoofdstuk 1 | Inleiding

1.1 Aanleiding

Het oude estuariumgebied van het Oer-IJ kent door de dynamische ontstaansgeschiedenis en eeuwenlange bewoning een grote variatie in geologie, historische geografie en archeologie. Het gebied kenmerkt zich door strandwallen, kwelders, wadden en uitgestrekte veenweiden (Afbeelding 1.1). Het Oer-IJ vormde na 800 BC de meest noordwestelijke vertakking van de Rijn en mondde in de omgeving van Castricum via een estuarium in zee uit.¹⁾ Rond 250 BC stagneerde de uitstroom en verzandte de monding.

Het bewonersinitiatief *Oer-IJ, geopark in oprichting* is in 2013 gestart als werkgroep om de kennis van deze regio te vergroten binnen de dynamiek van de metropoolregio Amsterdam. Het doel van het initiatief is behoud en ontwikkeling van het Oer-IJ-gebied door het vergroten van het bewustzijn hierover. De werkgroep ziet een UNESCO Geoparkstatus als goede basis voor de bescherming en het behoud van de regio.²⁾ Een UNESCO Geopark is een samenhangend gebied met geologisch of geomorfologisch erfgoed van internationale betekenis.³⁾

1.2 Probleem, doel en vraagstelling

Probleemstelling

De Oer-IJ-regio staat de laatste jaren sterk in de belangstelling van wetenschappelijk onderzoek. Voorbeelden hiervan zijn diverse proefschriften op het gebied van archeologie en geologie.⁴⁾ Het gebied behoort op deze gebieden tot de best onderzochte regio's van Nederland.⁵⁾ Door deze intensieve aandacht zijn er nieuwe inzichten ontstaan over de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van het gebied.

In het algemene historisch-geografisch onderzoek zijn de laatste jaren belangrijke nieuwe ideeën over datering en dynamiek van nederzettingsstructuren en landschapsinrichting ontstaan. De invloed van de mens op het vóór-

komen van overstromingen en het ontstaan van de kustduinen is groter dan eerder aangenomen.⁶⁾ Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de wijzigingen in landschapsinrichting, zoals de ligging en het gebruik van de bouwlanden (geesten), in en voor de middeleeuwen frequenter en grootschaliger waren dan voorheen gedacht. De invloed van de fysische geografische gesteldheid op de inrichting van het landschap in het Oer-IJ-gebied is op basis van deze nieuwe inzichten niet onderzocht. In 2014 geven Baas et al. aan dat er naar aanleiding van deze ontwikkelingen op het gebied van landschapsonderzoek ook behoefte is aan een nieuwe studie naar de ligging en datering van geesten.⁷⁾ Nieuw onderzoek is echter van belang omdat de samenhang tussen geologie en inrichting en gebruik van het landschap door de mens één van de belangrijkste criteria is bij het beoordelen van een geopark-initiatief.⁸⁾

Doel

Het doel van de voorliggende studie is de invloed van de fysische geografische terreingesteldheid op de landschapsinrichting in het voormalige estuarium van het Oer-IJ vast te stellen.

Vraagstelling

De centrale vraagstelling van deze studie kan als volgt worden samengevat:

Welke invloed heeft de fysische geografische gesteldheid op de historische landschapsinrichting in het Oer-IJ-gebied?

Het antwoord op deze vraag is gezocht door het uitvoeren van verschillende deelonderzoeken:

- Welke invloed heeft de fysische geografie op de ligging en functie van de afwateringssloten en dijken? Dit onderzoek kan duidelijk maken op welke manier de fysische gesteldheid van het studiegebied de natuurlijke afwatering en de waterstaatkundige ingrepen heeft beïnvloed.
- Wat is de fysisch-geografische ligging van de buurtgrenzen en geesten? Het beantwoorden van deze vraag kan inzichtelijk maken in hoeverre de buurten door natuurlijke terreineigenschappen van elkaar zijn gescheiden en welke locaties voor de bouwlandcomplexen in gebruik zijn genomen.
- Welke invloed heeft de bodemgesteldheid op het tracé

1) Teeuwisse et al. 2015, 11-19.

2) Teeuwisse et al. 2015, 59-63.

3) Paulissen et al. 2014, 6.

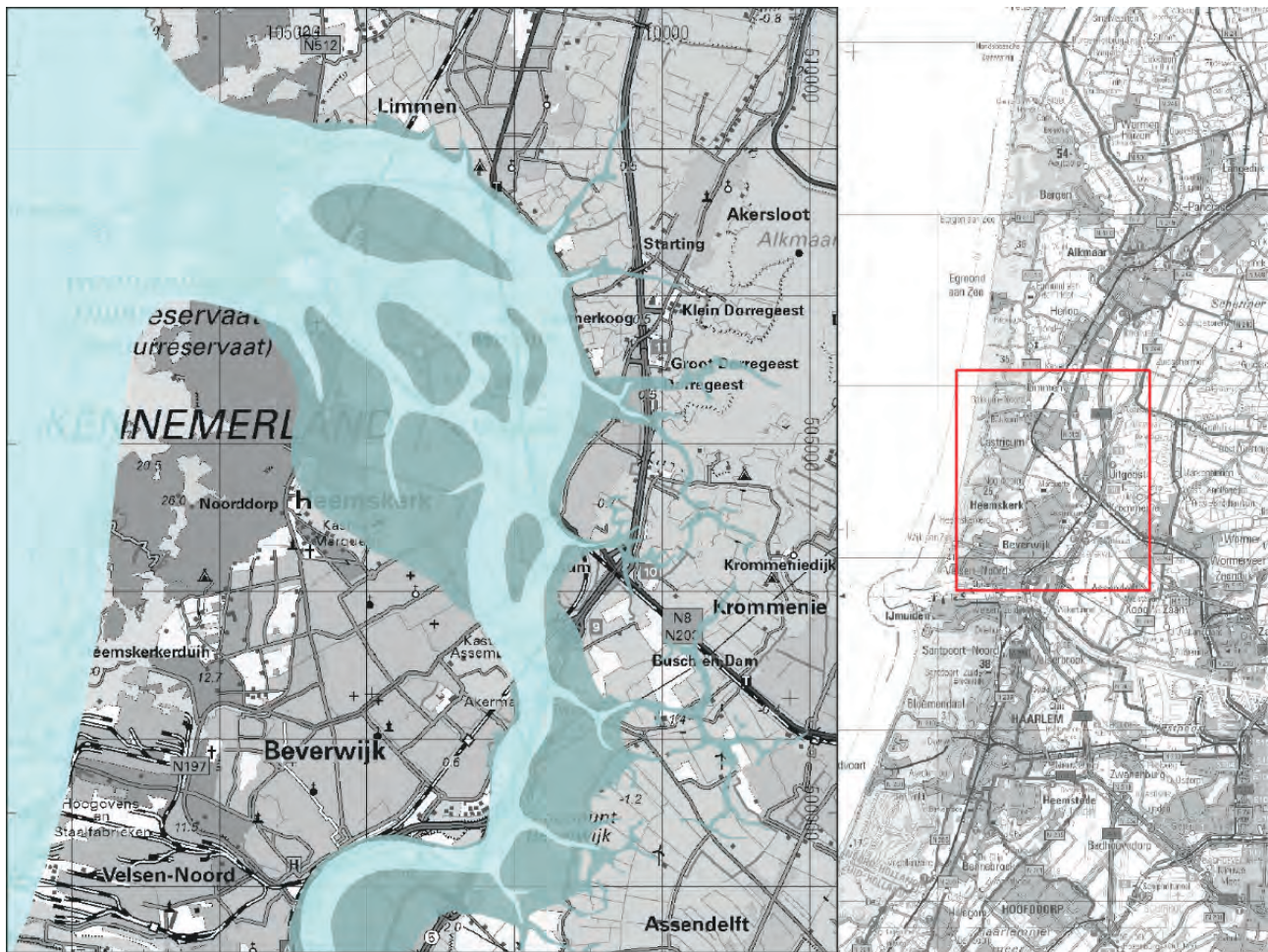
4) Bijvoorbeeld Kok 2008 en Vos 2015.

5) Kok 2008, 82.

6) Zie hiervoor o.a. Tys 2001 en Weerts et al. 2006.

7) Baas et al. 2014.

8) NFUGG 2015, 2, primair criterium B.

Landschap 500BC

- Getijdenzone
- Buitenwater

Afbeelding 1.1 De Oer-IJ-regio met de maximale uitbreiding van het estuarium rond 500 BC, geprojecteerd op de huidige topografie. (CC-BY Kadaster 2011, 2016; Vos & De Vries 2013)

van de infrastructuur en de veranderingen hierin? Deze studie kan licht werpen op de loop van de wegen door het voormalige estuarium en de bodemkundige ontwikkelingen die een rol hebben gespeeld bij tracéwijzigingen.

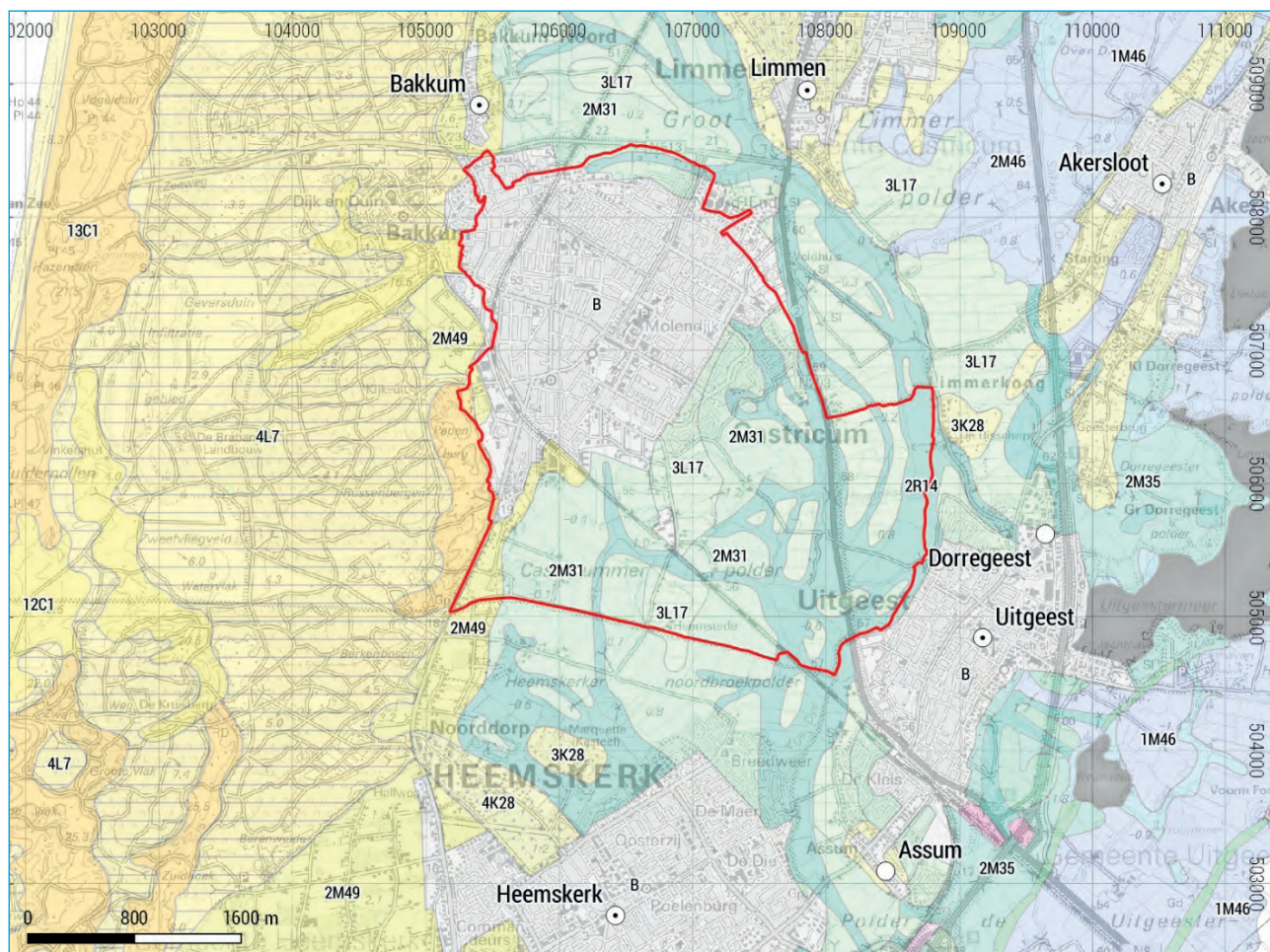
1.3 Afbakening

Ruimtelijke afbakening

De studie richt zich op de Castricumerpolder in de gemeente Castricum, regio Kennemerland in Noord-Holland. Het studiegebied wordt begrensd door het bemalingsgebied van deze polder. Dit gebied vormt eveneens een administratieve eenheid (de voormalige gemeente Castricum zonder het duingebied) en komt overeen met een groot deel van het voormalige estuarium tijdens de maximale uitbreiding van het Oer-IJ rond 500 BC (Afbeelding 1.1).

Het onderzoeksgebied omvat dus niet het *gehele* estuarium. De reden hiervoor is dat het studiegebied met de voorgestelde begrenzing tevens een administratieve en waterstaatkundige eenheid vormt. Dit stelt ons in staat historisch-geografische elementen en de afwatering van de polder als geheel en in onderlinge relatie te bestuderen. Daarnaast zijn de verschillende bodemsoorten, subtiele hoogteverschillen en historisch-geografische elementen grotendeels intact aanwezig. Dit studiegebied kan daardoor als representatieve eenheid gelden voor de overige delen van het voormalige estuarium van het Oer-IJ.

Vanuit het noorden met de klok mee is het studiegebied begrensd door het westelijk deel van de Groot-Limmerpolder, de strandwal van Limmen, de kweldergebieden van de oostelijke Groot-Limmerpolder en de strandwal van Uitgeest. In het zuiden vormen de Heemstederdijk en de Maer- of Korendijk de begrenzing. In het westen vormen de

Afbeelding 1.2 Overzichtskaart van studiegebied en omliggende plaatsen op geomorfologische kaart. Zie voor de verklaring van eenheden Tabel 2.1 (Achtergrond: CC-BY Kadaster 2012; GKN 2008)

kustduinen de grens. Op Afbeelding 1.2 is een overzicht weergegeven van het studiegebied.

Afbakening van landschapselementen

Het onderzoek richt zich op de waterstaat, buurtgrenzen en geesten en infrastructuur in het studiegebied.

Voor het waterstaatsonderzoek worden de dijken en wateringen bestudeerd. Het tracé van de dijken kan inzicht verschaffen in de delen van het voormalige estuarium die voor de inwoners van voldoende belang waren om tegen wateroverlast te beschermen. Door de invloed van de fysisch-geografische eigenschappen van de wateringen te bestuderen kan inzichtelijk worden gemaakt in hoeverre de oude geulenstructuur van het Oer-IJ later een rol heeft gespeeld in de waterstaatkundige inrichting van de Castricumerpolder.

De studie naar buurtgrenzen kan duidelijk maken of natuurlijke terreineigenschappen een rol hebben gespeeld bij

het bepalen van het grondgebied van een buurt – en de buurten daarmee natuurlijke eenheden vormden. Het onderzoeken van de geesten kan waardevolle informatie verschaffen over welke fysisch-geografische eenheden de positionering van deze bouwlanden heeft beïnvloed.

Het onderzoek naar de infrastructuur richt zich op de Herenwegen in het studiegebied. Deze interlokale verbindingswegen hadden een groot economisch en militair belang. De wegen bleven meestal in gebruik totdat er een belangrijke reden was ze te verleggen of buiten gebruik te stellen. Hierdoor is de ontwikkeling van het tracé en de invloed van de bodemgesteldheid hierop goed te bestuderen.

Temporele afbakening

Het onderzoek naar de ontwikkelingen van de waterstaat en infrastructuur richt zich op de periode 1577 tot ongeveer 1900. Binnen deze periode vonden diverse veranderingen plaats waarbij de fysisch-geografische ontwikkelingen mogelijk een rol hebben gespeeld. In enkele gevallen zijn

aanwijzingen gevonden voor de ontwikkelingen voorafgaand aan de genoemde periode.

1.4 Stand van het onderzoek

In deze paragraaf is kort de stand van het onderzoek in de Oer-IJ-regio weergegeven. In hoofdstuk 2 is uitgebreider ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van het studiegebied en de landschapsinrichting.

Geologie en ontstaansgeschiedenis

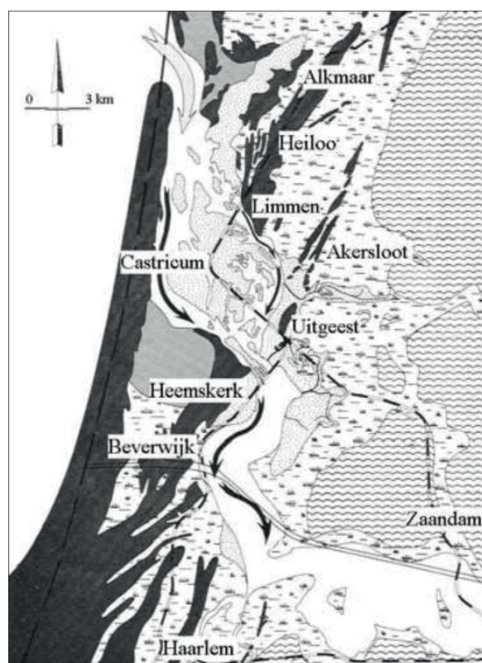
De naam *Oer-IJ* wordt geïntroduceerd door de landbouwkundig ingenieur Güray.⁹⁾ De auteur oppert in zijn proefschrift twee mogelijkheden het ontstaan van het Oer-IJ: of het is een zeer oude geul die al vóór 5000 BC bestond, of de waterloop is gevormd tijdens een inbraak van de zee ter hoogte van Castricum enkele honderden jaren voor onze jaartelling.

In zijn proefschrift uit 1953 bestudeert De Roo de bodemgesteldheid van Kennemerland en de ontstaansgeschiedenis van het landschap.¹⁰⁾ De situatie rond Castricum omschrijft de auteur als *binnendelta* die ontstond door getijdenbewegingen als gevolg van een doorbraak van de zee, waarbij slibhoudend zand is afgezet. De Roo plaatst de monding van het Oer-IJ ter hoogte van Beverwijk zonder een verbinding te veronderstellen met het doorbraakgebied bij Castricum.

Onderzoek eind jaren 1950 toonde aan dat er een verband is tussen deze bij Castricum aangetroffen binnendelta en de monding van het Oer-IJ.¹¹⁾ Pons en Wiggers geven een weergave van dit aangepaste inzicht in hun artikelen over de ontstaansgeschiedenis van het Noord-Hollandse kustgebied.¹²⁾

In 1971 publiceerde Zagwijn verschillende paleogeografische kaarten van het Oer-IJ-gebied.¹³⁾ Hierin plaatst hij de monding van het Oer-IJ ter hoogte van Egmond (Afbeelding 1.3). Ook Vos lokaliseerde de monding in 1983 in die omgeving.¹⁴⁾ In navolgende jaren zijn deze kaarten op basis van vernieuwde inzichten steeds door Vos bijgewerkt.¹⁵⁾ In deze latere onderzoeken lokaliseert de auteur de monding van het Oer-IJ bij Castricum. De laatste stand van onderzoek naar de historische ontwikkeling van het Oer-IJ geeft Vos weer in

2015.¹⁶⁾ In dit onderzoek dateert Vos de start van het verzanden van het Oer-IJ rond 400 BC. Rond 250 BC was de monding definitief gesloten.

Afbeelding 1.3 De paleogeografische reconstructies van Zagwijn voor 300 BC (links) en Romeinse tijd (rechts). De auteur plaatst de monding van het Oer-IJ ter hoogte van Egmond. (Zagwijn 1971)

9) Güray 1951, 1-2.

10) De Roo 1953.

11) Bennema & Pons 1957.

12) Pons & Wiggers 1959; Pons & Wiggers 1960.

13) Zagwijn 1971.

14) Vos 1983.

15) Lange et al. 2004; Kok 2008; Vos et al. 2010.

16) Vos et al. 2015, 98-137.

Waterstaat en landschapsinrichting

Het onderzoek naar de waterstaat van de regio krijgt vorm in de 19e eeuw, met de studies naar de waterschappen en het dijks- en molenbestuur in Noord-Holland van De Vries Azn.¹⁷⁾ De Cock onderscheidt in zijn proefschrift uit 1965 drie fasen van dijkanaanleg, waarbij de Castricumse bedijkingen in de eerste fase vóór 1130 worden geplaatst. Tijdens die fase werden vooral dorpsgebieden bedijkt met achter- en ringdijkjes vanwege tijdelijk gunstiger klimaat. Westenberg komt in 1974 tot de conclusie dat de dijkanaanleg in Castricum pas in de late 12^e eeuw en eind 13^e eeuw op gang kwam als gevolg van toenemende wateroverlast via Zuiderzee en IJ.¹⁸⁾

Het laatste omvangrijke onderzoek naar landschapsinrichting in het gebied is eveneens uitgevoerd door De Cock in zijn proefschrift.¹⁹⁾ De auteur concludeert dat de vroeg-middeleeuwse dorpen in deze regio zijn opgebouwd uit verschillende buurtschappen, waarin bijeenliggende akkers liggen die *geesten* worden genoemd (zie Theoretisch kader). De Cock gebruikt 19e- en 20e-eeuws kaartmateriaal om de verschillende vroegmiddeleeuwse landschapselementen aan te wijzen. Deze zogeheten *morfogenetische methode* van landschapsonderzoek veronderstelt dat landschapselementen eeuwenlang in vrijwel ongewijzigde toestand konden voortbestaan. Recente archeologische onderzoeken, zoals Limmen-De Krocht en Castricum-Oosterbuurt, geven aanleiding deze tijdsloosheid ter discussie te stellen.²⁰⁾ Hieruit blijkt dat percelering en landgebruik vrij plotseling grootschalig kan wijzigen, bijvoorbeeld ten gevolge van een kort hiaat in de bewoning of door gewijzigde fysische of bestuurlijke omstandigheden. Beide studies onderzoeken slechts een klein deel van in de bodem aanwezige resten, maar dat deze dynamiek in beide opgravingen is aangetoond geeft aan dat dergelijke veranderingen in de inrichting van het landschap waarschijnlijk algemeen waren. Koene *et al.* nemen aan dat de bewoning in de vroege middeleeuwen ook op de geesten zelf plaatsvond en pas na de 11^e eeuw naar de randen hiervan verschoof.²¹⁾ Ook Numan ziet de 19^e-eeuwse verschijningsvorm van geesten als een fixatie van de laatmiddeleeuwse situatie.²²⁾ Op basis van deze nieuwe inzichten geeft Dijkstra in 2011 een aanzet voor een nieuw ontwikkelingsmodel van de nederzettingen in het westelijk kustgebied.²³⁾ In de paragraaf Theoretisch kader is dit model weergegeven.

17) De Vries Azn 1876; De Vries Azn 1894.

18) Westenberg 1974.

19) De Cock 1965.

20) Hagers & Sier 1999, 187-197; Dijkstra *et al.* 2006, vooral 208.

21) Koene *et al.* 2003.

22) Numan 2006, 31.

23) Dijkstra 2011, 186-190.

1.5 Theoretisch kader

Op basis van de huidige literatuur kan het volgende model gegeven worden voor de relatie tussen de fysische gesteldheid en de landschapsinrichting. Voor de ontwikkeling van een nederzetting in West-Nederland is door Dijkstra een aanzet tot een model gegeven (Afbeelding 1.4).²⁴⁾

De bedijkingen in Castricum dienden om het bouwland van het dorp te beschermen tegen hoog water.²⁵⁾ Het tracé volgt de scheiding tussen de hogere stroomwalgronden en de lagere delgronden en kleigebieden.²⁶⁾

De regio Kennemerland, waar het studiegebied onderdeel van uitmaakt, was in de middel-eeuwen opgebouwd uit verschillende dorpsgebieden of *bannen*.²⁷⁾ Een dorpsgebied was onderverdeeld in buurten, die ook wel als bannekwartieren, aasdommen of schepenkwartieren werden aangeduid. De begrenzingen van een buurt werden met name gevormd door natuurlijke laagtes, die veelal een moerassig karakter hadden en soms de bedding vormde voor een beek of watering.²⁸⁾

Binnen elke buurt lag het akkerland bijeen in bouwlandcomplexen die *geesten* genoemd worden.²⁹⁾ De oudste geesten hebben een ovale of lensvormige vorm en zijn omsloten door wegen. Het bouwland is verdeeld in strookvormige percelen die loodrecht op deze wegen liggen.³⁰⁾ De geesten liggen op zandige gronden, zoals strandwallen of stroomwalgronden.³¹⁾

Op de locatie waar de wegen aan weerszijden van een geest bij elkaar kwamen kon een concentratie van bebouwing ontstaan.³²⁾ Dit zijn ook de locaties waar in de middeleeuwen de kerk en de domeincentra werden gesticht.³³⁾ De kerk kon echter ook op een centrale plek binnen de banne worden gebouwd, op ongeveer gelijke afstand van de omliggende buurtschappen.³⁴⁾ Deze kerkbuurten konden zich ontwikkelen tot woonkernen waar ambachtslieden zich

24) Dijkstra 2011, 186-190.

25) De Cock 1965, 162.

26) De Cock 1965, 236-237.

27) De Cock 1965, 87.

28) De Cock 1965, 161-162.

29) Dijkstra 2011, 109.

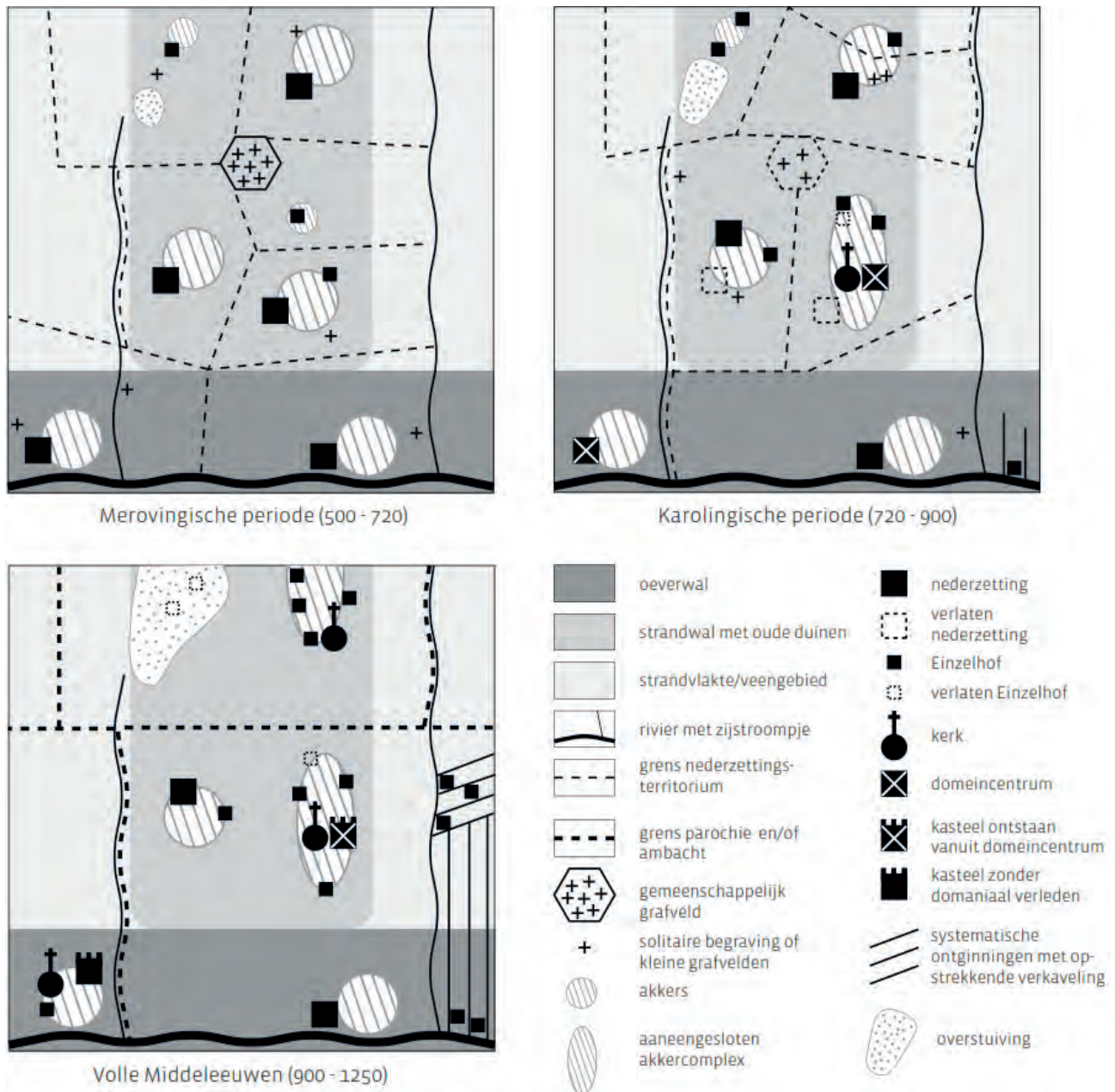
30) Baas *et al.* 2014, 135.

31) De Cock 1965, 161-162.

32) De Cock 1965, 87-92.

33) Baas *et al.* 2014, 135.

34) Numan 2006, 33.

Afbeelding 1.4 Ontwikkelingsmodel van de middeleeuwse nederzettingen in het West-Nederlandse kustgebied. (Dijkstra 2011)

vestigden.³⁵⁾ De naam van deze buurt werd vaak de naam van een gehele parochie. Een parochie bestond vaak uit één of meer oudere dorpsterritoria. Een deel van de namen van deze dorpsgebieden verdween, waarbij de oude naam van de kerkbuurt de benaming werd voor het gehele dorpsgebied. De Herenwegen vormden de intercommunale verbindingen tussen de dorpen en buurten.³⁶⁾ Een deel van dergelijke wegen

kan uit de vroege middeleeuwen dateren.³⁷⁾ De Herenwegen volgen de strandwallen in de lengterichting. De vorming van de jonge duinen vanaf de 10^e eeuw veroorzaakte op diverse locaties een overstuiving van bewoonde gebieden. Een deel van de bewoners van de door het zand bedreigde nederzettingen trok de oostelijk gelegen veengebieden in om deze te ontginnen.³⁸⁾

35) Baas et al. 2014, 135.

36) De Cock 1965, 267.

37) Dijkstra et al. 2006, 201-203.

38) Dijkstra 2011, 189.

1.6 Opbouw van het onderzoek

Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de **ontstaans-geschiedenis en landschapsinrichting** van het studiegebied.

Hoofdstuk 3 benoemt de voor het onderzoek gehanteerde **methoden en bronnen**.

Hoofdstuk 4, 5 en 6 beantwoorden elk één **deelvraag**. Elk hoofdstuk bestaat uit de volgende onderdelen:

- Een **inventarisatie** van alle landschapselementen die van belang zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag.
- De **resultaten** waarin door het combineren van bronnen en onderzoeksmethoden een antwoord is gezocht op de onderzoeksvraag.
- Een **deelconclusie** waarin een antwoord is geformuleerd op de deelvraag.

Hoofdstuk 7 geeft door het combineren van de resultaten van het onderzoek **antwoord op de hoofdvraag** van deze studie.

Hoofdstuk 8 bespreekt de **kwaliteit** van de resultaten van het onderzoek en geeft **aanbevelingen** voor vervolgonderzoek.

Alle in deze studie genoemde toponiemen zijn terug te vinden op de overzichtskaarten in de bijlagen.

Hoofdstuk 2 | Het ontstaan van het Oer-IJ-landschap

Dicht bij het Egmondse klooster lag een moeras dat was ontstaan doordat de zee op die plek was doorgebroken. Tot op de dag van vandaag zijn hiervan de sporen duidelijk zichtbaar.

(Miracula Nova Sancti Adalberti ±1120-1130)³⁹⁾

2.1 Inleiding

Voor een juist begrip van de waterstaat en de inrichting van het landschap is een gedegen kennis nodig van de ontstaansgeschiedenis van het Oer-IJ-gebied met nadruk op de Castricumerpolder. Ik zal deze studie daarom vooraf laten gaan door een weergave van de genese van het studiegebied op basis van de meest recente inzichten. Daarnaast zal ik aangeven op welke manier deze ontstaansgeschiedenis in het landschap is af te lezen. Tot slot wordt kort ingegaan op de bewoningsgeschiedenis en landschapsinrichting van het gebied.

2.2 Ontstaansgeschiedenis van het natuurlijk landschap

Het Oer-IJ ontstond rond 3000 BC, toen er zich een afwatering vormde tussen de zich steeds verder uitbreidende veenkussens rond de Zaanstreek en het Haarlemmermeer-gebied (Afbeelding 2.2).⁴⁰⁾ Via deze relatief kleine geul waterden grote delen van deze achterliggende gebieden af op de Noordzee. De monding lag in die periode ter hoogte van Velsen. Als gevolg van getijdestromingen langs de kust verplaatste de monding zich steeds verder naar het noorden. Omstreeks 2500 BC bevond deze zich iets ten zuiden van het huidige Noordzeekanaal. Ten noorden van het Oer-IJ-systeem bevond zich de gesloten strandwal van Velsen tot Uitgeest die de kustlijn vormde. Ten noorden van Uitgeest werd deze wal op verschillende plaatsen onderbroken, waardoor enkele veenriviertjes het daarachterliggende land konden afwateren (Afbeelding 2.1).

Tussen 3000 en 2500 BC veranderde de ligging van de kustlijn. De kust tussen Velsen en Uitgeest verplaatste zich landinwaarts en de strandvlakte ter hoogte van Limmen en Akersloot kon zich in westelijke richting uitbreiden. Als gevolg van deze wijziging erodeerde en verzwakte de strandwal Velsen-Uitgeest zodanig, dat er kort na 2000 BC een doorbraak plaatsvond ter hoogte van het buurtschapje Assum ten zuiden van Uitgeest. Deze grote, permanente doorgang vond via het achterland een verbinding met het Oer-IJ-systeem en vormde sindsdien de belangrijkste monding hiervan. Kort na de doorbraak bij Assum verzandde daardoor de oude monding bij Velsersbroek.

Het ontstaan van de binnendelta en het estuarium (± 1500-650 bc)

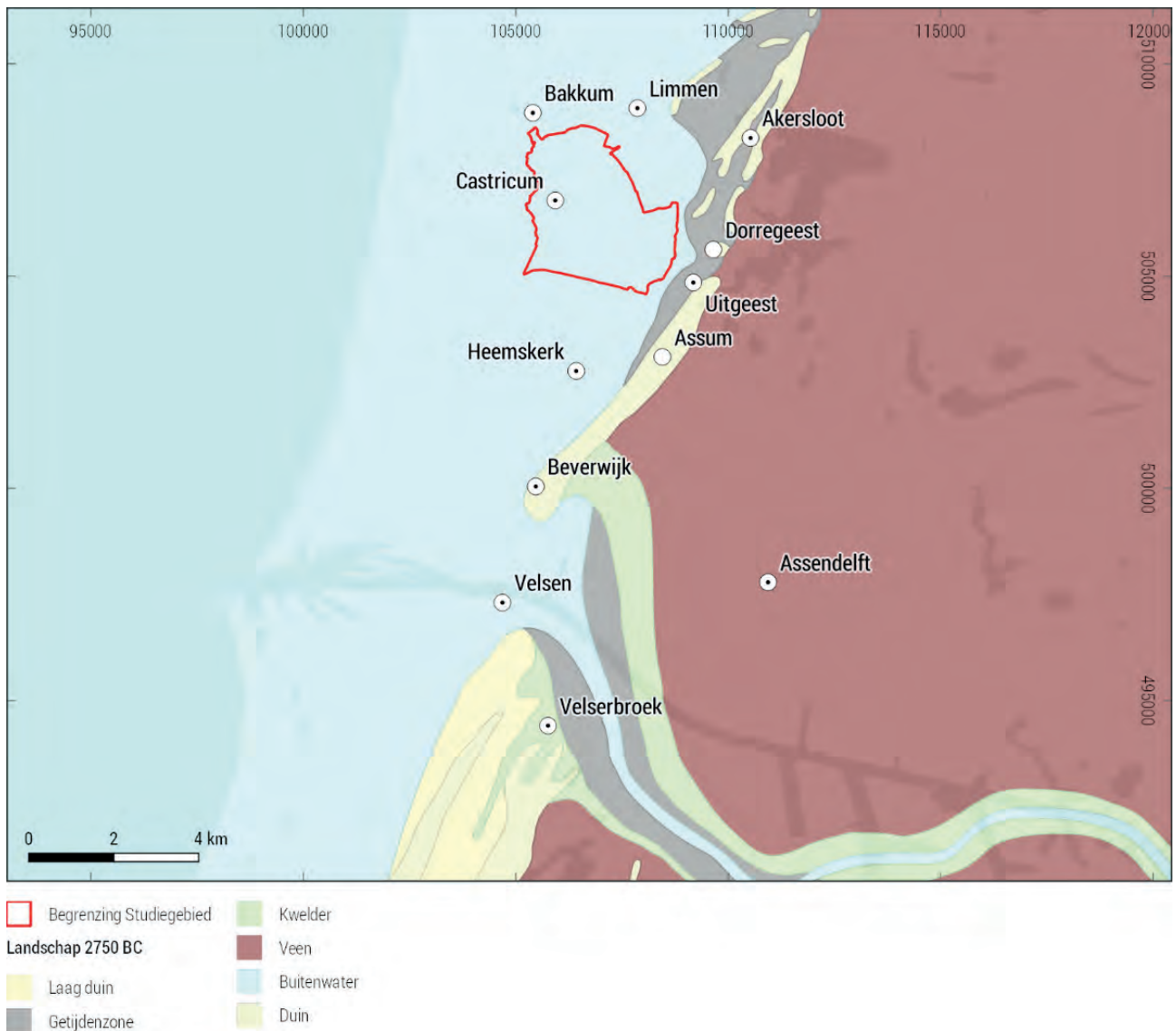
Omdat de strandwallen zich door de voortgaande uitbreiding van de kustlijn ter weerszijden van de monding bij Assum uitbouwden vergrootte het uitstroomgebied van het zeegat. Hierdoor ontstond er rond 1000 BC ter hoogte van Castricum een door kwelders omgeven waddengebied dat tweemaal per dag grotendeels overstroomde. In de Castricumerpolder ontstond een steeds veranderend netwerk van door getijdegeulen en prielen doorsneden zandige, zwak glooiende onbegroeide platen en banken (Afbeelding 2.4).⁴¹⁾ Er waren waarschijnlijk twee belangrijke getijdengeulen in deze periode. De zuidelijke liep via de noordrand van Heemskerk in noord-noordwestelijke richting, de tweede, noordelijke geul liep door het centrale gedeelte van de Castricumerpolder.⁴²⁾ Deze laatste getijdegeul, de voorloper van de huidige *Dije*, werd in de volgende fase belangrijker (Afbeelding 2.6). Ter weerszijden van het estuarium ontstond een kweldergebied. Op de

³⁹⁾ Vertaling en datering uit Vis 1993.

⁴⁰⁾ Vos et al. 2015, 98-137.

⁴¹⁾ Hagers & Sier 1999, 19; De Roo 1953, 28.

⁴²⁾ Kok 2008, 88.

Afbeelding 2.1 Het Oer-IJ rond 2750 BC. De monding ligt ter hoogte van Velsen. De lichte achtergrondkleur geeft de huidige kustlijn weer. (Vos & De Vries 2013)

overgang van het wadden- naar de kwelder werden kwelderwallen gevormd.⁴³⁾

Rond 800 BC sloot de Utrechtse Vecht aan op het Oer-IJ-systeem, zodat er een directe ver-binding ontstond tussen de Rijn en het Oer-IJ via de Vecht en het zuidelijke Flevomeer (Afbeelding 2.2). Vanaf dat moment vervulde het Oer-IJ niet alleen de afwatering van de achterliggende veengebieden, maar tevens van een deel van het rivierwater van de Rijn. Door deze uitstroom van rivierwater is het waddegebied in

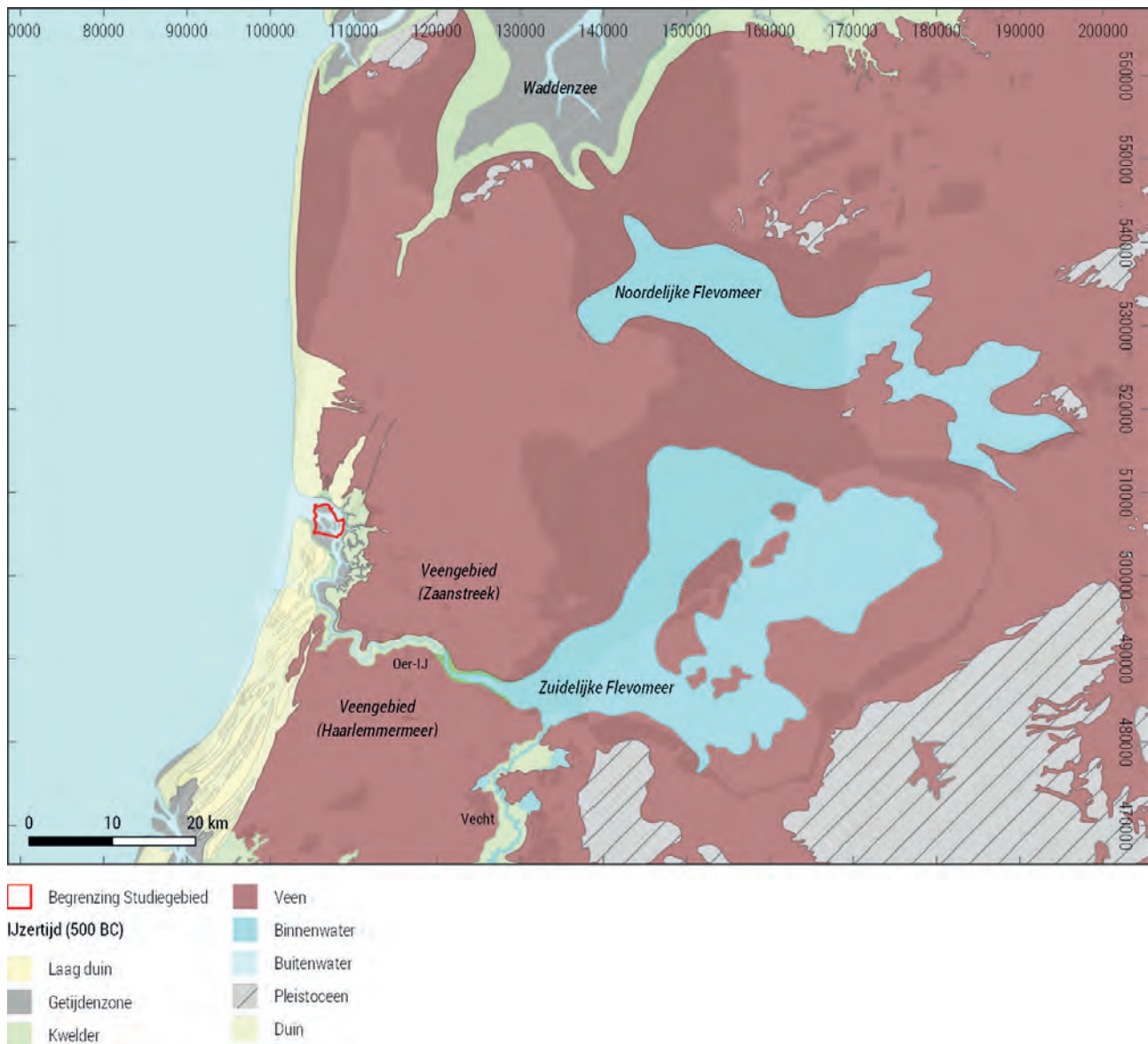
de latere Castricumerpolder vanaf dan te beschouwen als een estuarium. Een estuarium wordt gekenmerkt door een wisselwerking tussen (zoute) invloed van het getij en de uitstroom van (zoet) rivierwater.⁴⁴⁾

Na ± 650 BC nam de invloed van de zee op het achterland toe. Aan de randen van het Castricumse estuarium overstroonden delen van het veen waardoor zich daar een kweldergebied vormde die bestond uit het over het veen afgezette klei (Afbeelding 2.3).⁴⁵⁾ De oorzaken van deze

43) Rosing 1995, 30.

44) Van Weenen 2005, 23.

45) Vos et al. 2010, 88.

Afbeelding 2.2 De landschappelijke situatie van West-Nederland rond 500 BC. Te zien is hoe de Utrechtse Vecht via het zuidelijke Flevomeer in verbinding staat met het Oer-IJ. (Vos & De Vries 2013)

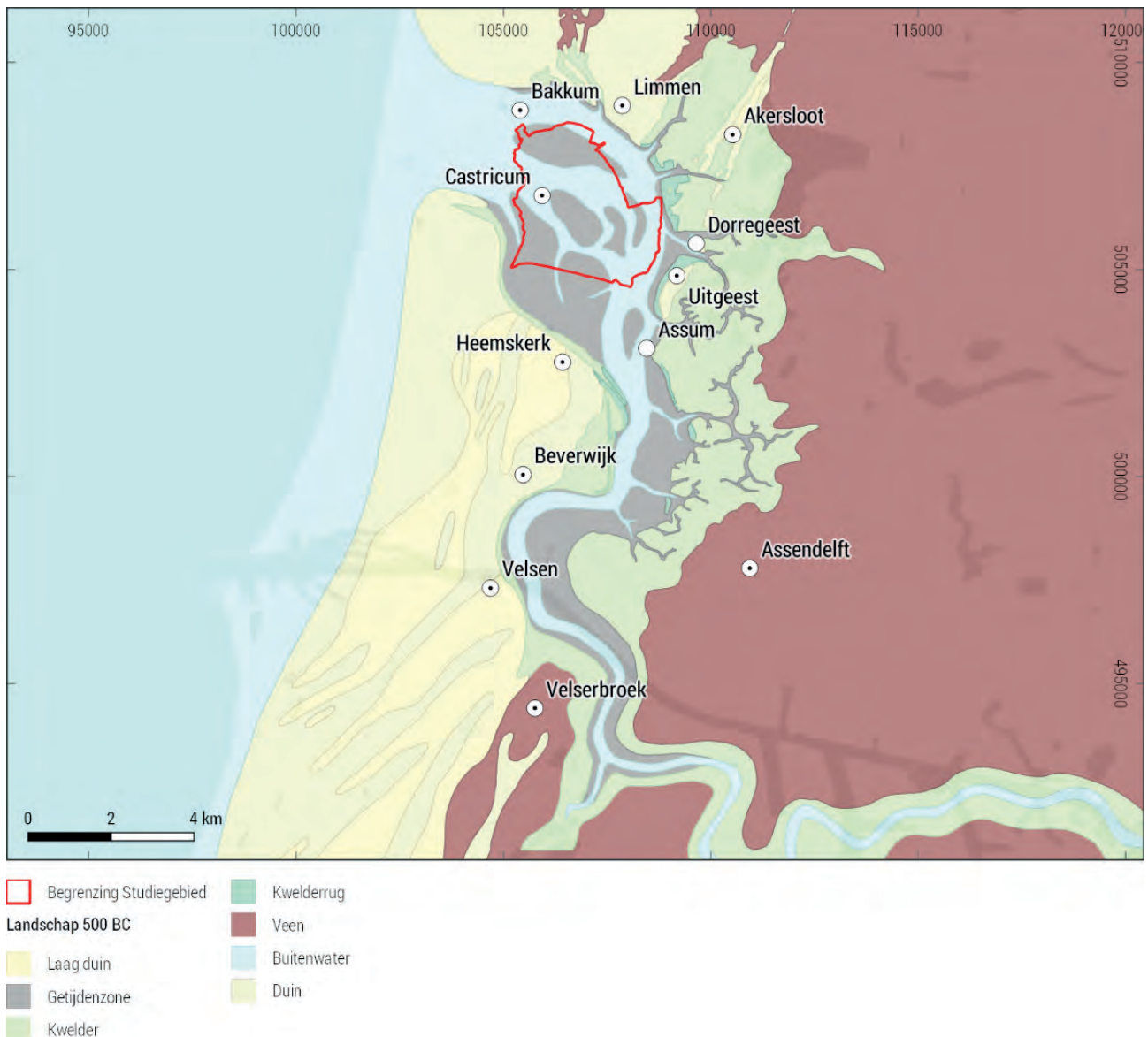
vergrote invloed is niet geheel duidelijk.⁴⁶⁾ Het is mogelijk dat de eerder genoemde verbinding van het Oer-IJ met de Vecht en dus met de Rijn een zodanige toename van het debiet in de delta veroorzaakte dat de monding van het Oer-IJ zich verbreedde om het toegenomen water af te kunnen voeren. De getijdenstromingen ondervonden door deze breder wordende geulen minder weerstand en konden eenvoudiger invloed op het achterland uitoefenen waardoor de getijdenamplitude toenam. Dit proces was zelf-versterkend: de grotere getijdenamplitude leidde tot

verdere uitdieping en verbreding van de getijdengeulen waardoor het zeewater nog eenvoudiger de veengebieden kon bereiken.⁴⁷⁾

Gedurende deze actieve fase verplaatste de noordelijke hoofdgeul in het estuarium zich geleidelijk aan meer naar het noorden, waar de stroming de strandwal tussen Limmen en Bakkum erodeerde. Het vrijkomende zand werd door de wind afgezet op het veen dat gevormd was in de strandvlakte achter de strandwal van Limmen, die daardoor zijn huidige

46) Vos et al. 2015, 127-129.

47) Vos et al. 2015, 129.

Afbeelding 2.3 Het Oer-IJ rond 500 BC. Bij Castricum heeft zich een breed estuarium gevormd. Over delen van het veen ten oosten van Uitgeest en Assum is klei afgezet. (Vos & De Vries 2013)

breedte kreeg. Ondanks de vergrote invloed van de zee in de delta zelf bleef de kust zich in westelijke richting uitbreiden.

Verzanding van de Oer-IJ-monding

Ter plaatse van de latere Zuiderzee waren in een groot veengebied twee meren ontstaan, die Flevomeren worden genoemd. Rond de hiervoor geschetste periode dat de Vecht in verbinding kwam met het Oer-IJ, kreeg het noordelijke van deze twee meren een verbinding met de Waddenzee. Hierdoor werden een groot deel van West-Friesland en de Overijsselse Vecht af in noordelijke richting. Het zuidelijke meer stond in verbinding met het Oer-IJ-Vecht-systeem. Rond 400 BC ontstond er een verbinding

tussen de beide Flevomeren waardoor er een directe verbinding ontstond tussen de Utrechtse Vecht en de Waddenzee. Dit had een groot effect op de gehele waterhuishouding van Noord-Holland. Naast de al genoemde gebieden, konden nu ook de beide Flevomeren, de (Utrechtse) Vecht en alle daarmee verbonden rivieren afwateren via de nieuwe noordelijke connectie naar de Waddenzee. Klaarblijkelijk was deze afwateringsroute gunstiger dan de weg via Castricum, want het Oer-IJ verloor in die periode het grootste deel van zijn afwateringsfunctie. De uitstroom van veen- en rivierwater in het estuarium was niet meer voldoende om de aanvoer van zand door de zeestromingen en getijden te compenseren waardoor de

Afbeelding 2.4 Deze luchtfoto van het Verdrunken Land van Saeftinghe in Zeeland geeft een voorstelling van de monding van het Oer-IJ halverwege het eerste millennium voor Christus. Het intergetijdengebied is herkenbaar aan de nagenoeg onbegroeide zandplaten die doorsneden zijn door grote en kleine getijdengulen. Dit waddengebied overstroomt dagelijks twee keer bij hoogwater. Het wordt omgeven door kwelders die grotendeels begroeid zijn en alleen bij extreme vloed nog overstroomd. Op de overgang van wad naar kwelder zijn donkere kwelderwallen te zien. Deze liggen enkele tientallen centimeters hoger dan hun omgeving. Pas na de verzanding van de Oer-IJ-monding kon ook het voormalige waddengebied begroeien met kweldervegetatie. (Rijkswaterstaat / Joop van Houdt)

mondung geleidelijk verzandde.⁴⁸⁾ Door dit sedimentatie-overschot nam ook het getijdenvolume in het estuarium af, waardoor de omvang van de geulen in de delta sterk verminderde.⁴⁹⁾ Tussen 200 en 100 BC waren de strandwallen ter weerszijden van de Oer-IJ-monding door doorgaande sedimentatie zo ver naar elkaar toegegroeid dat de monding werd afgesloten (Afbeelding 2.5). Hiermee was de sluiting van het Oer-IJ en dus het einde van de dagelijkse mariene invloed in de delta een feit. De watervoerende krekken die resteerden verzoetten en doordat de verbinding met zee was afgesloten draaide de afwateringsrichting van het gebied om. De waterafvoer vond nu via de oude Oer-IJ-geulen richting Beverwijk en Amsterdam plaats.

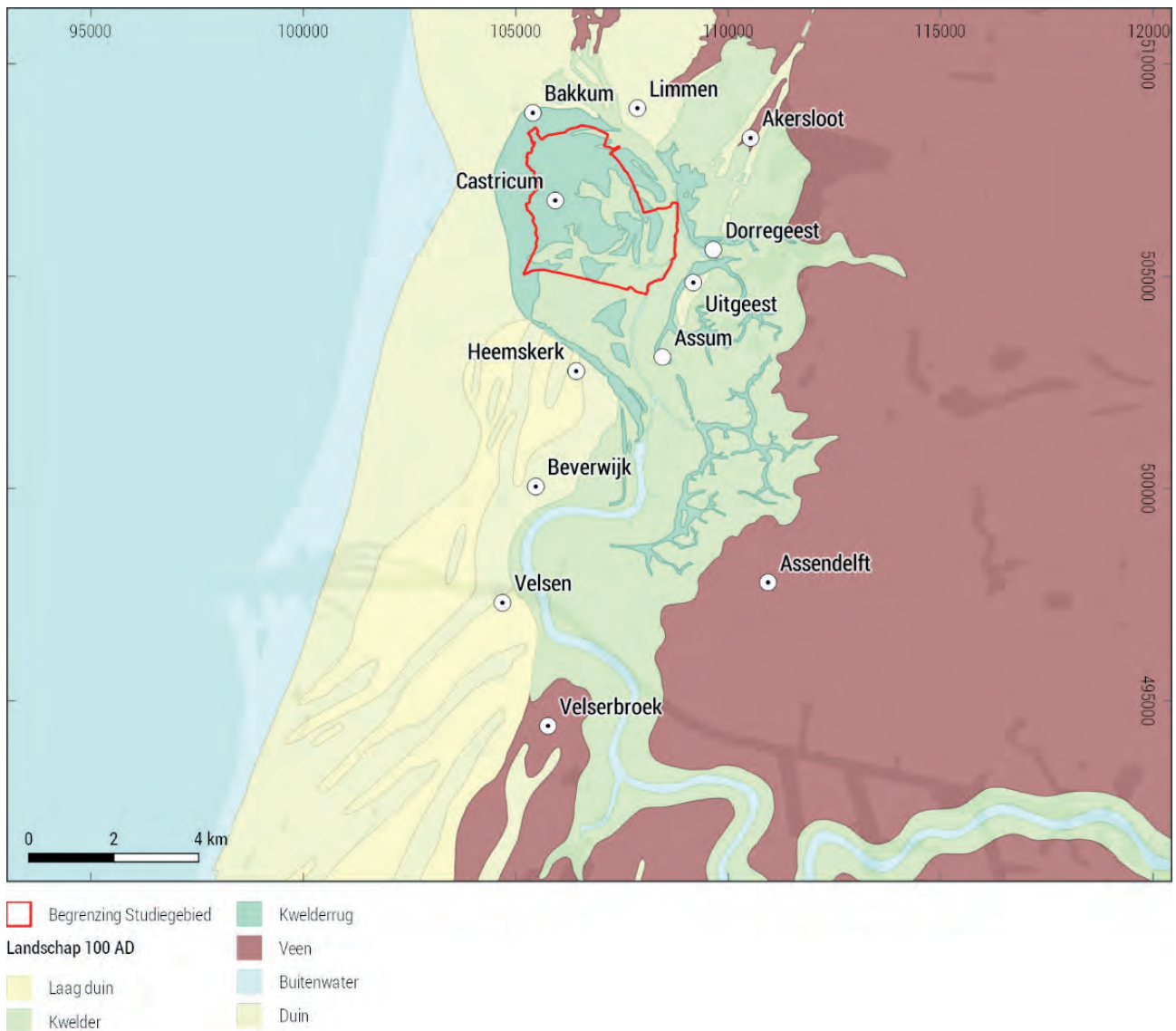
48) Vos et al. 2010, 9.

49) Vos et al. 2010, 89.

De strandwal die de Oer-IJ-monding had afgesloten was nog laag, en in de eerste eeuwen na het verzanden kwamen bij zeer hoog water nog nu en dan overstromingen voor. Dergelijke gebeurtenissen deponeerden dikke lagen zand als schelprijke *washover*-afzettingen in het voormalige estuarium achter de voormalige monding.

Veengroei en oude duinen (250-950)

De nieuwe, langere afwateringsroute in de richting van Amsterdam veroorzaakte een aan-zienlijke stagnatie van de afwatering in het Oer-IJ-gebied. Het stilstaande, zoete water vormde uitstekende omstandigheden voor veengroei in het studiegebied. In de periode tussen 250 en 950 werden de lager liggende delen en oude geulen van het gebied door veen overdekt. Hoe omvangrijk deze veenontwikkeling is geweest is niet geheel duidelijk. De Roo concludeert op basis van studie van hoogtekaarten in de Heemskerkerbroekpolder in combinatie met boorgegevens dat boven de NAP-130 à 140

Afbeelding 2.5 Kort voor het begin van de jaartelling is de monding van het Oer-IJ gesloten. Deze kaart geeft de situatie rond 100 AD weer (Vos & De Vries 2013)

cm geen veenbedekking heeft plaatsgevonden.⁵⁰⁾ De hogere delen van het studiegebied zijn vermoedelijk nooit door veen bedekt geweest getuige de bewoningssporen die daar zijn aangetroffen uit die periode. Vanaf de 10^e eeuw zijn er in Assendelft aanwijzingen dat het veen werd gebruikt voor afgraving en landbouw. Na de 10^e eeuw oxideerde het veen door toenemende ontwatering tot een dunne, zwarte laag.⁵¹⁾

Gedurende deze periode traden er lokaal zandverstuivingen op, waardoor op de hogere strandwallen de *oude duinen* ontstonden. Mogelijk heeft het verstoren van de vegetatie

door menselijke landbouwactiviteit aan dit proces bijgedragen. Erg hoog waren deze duinen niet, ze reikten tot maximaal 6 meter boven NAP. De fases van verstuiving werden afgewisseld door perioden waarin bodemvorming kon plaatsvinden en zich vegetatie kon ontwikkelen.⁵²⁾

Het ontstaan van de jonge duinen en knipkleiafzettingen (na ± 950)

Na circa 950 werden grote hoeveelheden zand opgestoven tot hoge paraboolduinen. Dit veranderde het landschap ingrijpend. Grote delen van het kustgebied raakten bedekt

50) De Roo 1953, 133.

51) Kok 2008, 93.

52) Vos et al. 2010, 91

Afbeelding 2.6 De Dije in noordelijke richting. Deze slingerende sloot vormde één van de slagaders van het Oer-IJ.

onder een laag reliëfrijk zand die plaatselijk tot 25 meter boven NAP hoog was. Verschillende factoren hebben bijgedragen aan het ontstaan van deze stuifzanden, die bekend staan als *jonge duinen*. Een periode van sterke kusterosie viel samen met drogere klimaatomstandigheden, waardoor er veel zand vrijkwam op de stranden dat richting het binnenland werd opgedreven door de zuidwestelijke winden. Maar het intensieve landgebruik door de bewoners heeft vrijwel zeker in hoge mate bijgedragen aan het ontstaan van deze duinvorming. Hoe deze factoren elkaar beïnvloedden en welke factor een doorslaggevende rol heeft gespeeld in deze periode is niet geheel duidelijk.

Voordat met de bedijking in Kennemerland werd begonnen aan het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw kon zeewater bij stormvloed ongehinderd diep het binnenland binnendringen. Als hierbij grote oppervlakten land onder water kwamen te staan, nam de stroomsnelheid van het overstromingswater zodanig af dat kleine kleideeltjes konden bezinken.⁵³⁾ In de loop van de eeuwen werd op deze manier een

laag stugge en zware klei afgezet, die meestal als *knipklei* of *pikklei* worden aangeduid.⁵⁴⁾ Ook binnen het studiegebied is in de lagere gedeelten dergelijke klei afgezet die is aangevoerd vanuit het met de Zuiderzee in verbinding staande IJ.⁵⁵⁾

2.3 De fysische geografie van het landschap

Tabel 2.1 geeft de samenstelling van de oppervlakteafzettingen in het studiegebied. Daarnaast is het verband tussen de lithostratigrafische eenheden, de geomorfologische kaart en de in de publicatie van De Roo gehanteerde termen. De aanduiding van de lithostratigrafische eenheden volgt de nomenclatuur uit de classificatie van De Mulder *et al.* 2003.⁵⁶⁾

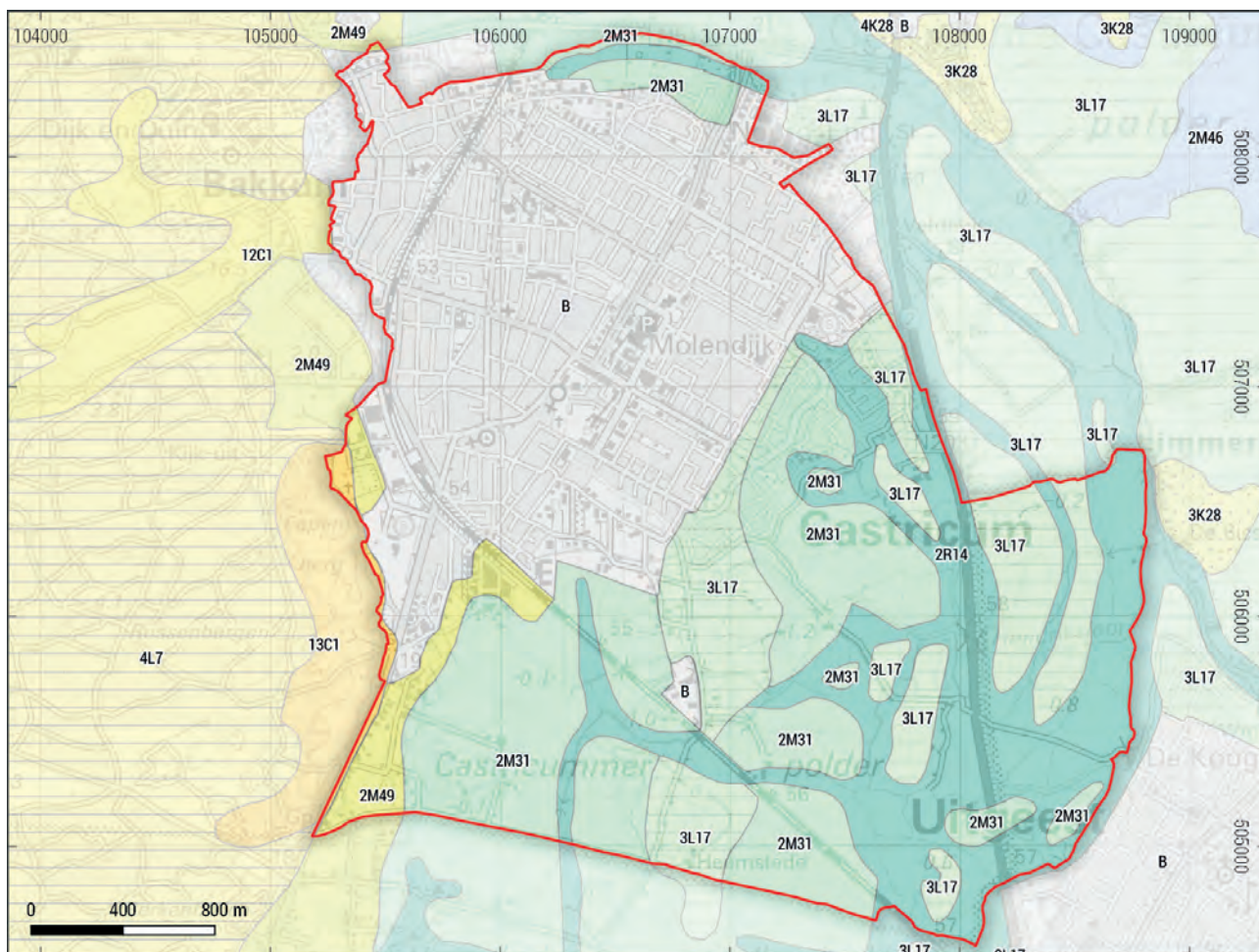
Afbeelding 2.7 geeft een overzicht van de in het gebied voorkomende geomorfologische eenheden. In Afbeelding 2.8 geeft een schematische doorsnede van enkele landschappelijke eenheden in het studiegebied.

53) Rosing 1995, 33.

54) De Roo 1953 noemt de afzetting *pikklei*, evenals de meeste regionale auteurs. Er lijkt sprake te zijn van een lokale aanduiding.

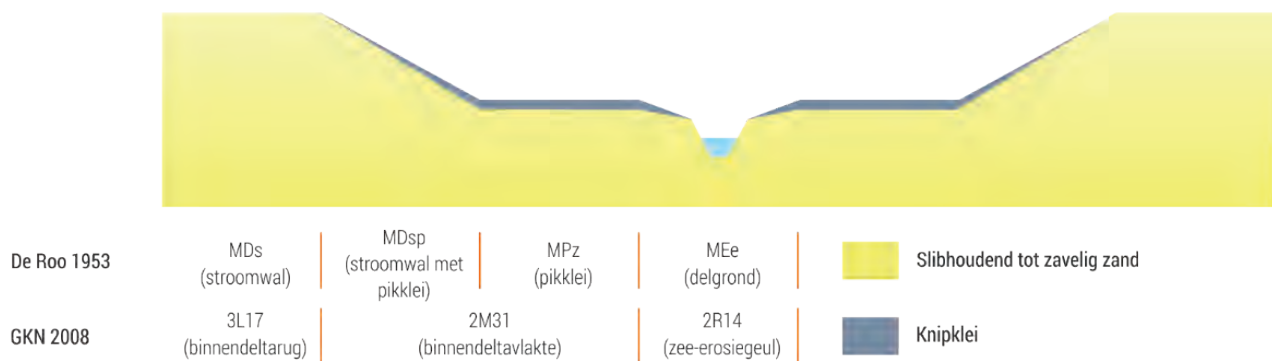
55) Rosing 1995, 33.

56) De Mulder *et al.* 2003.

 Begrenzing Studiegebied

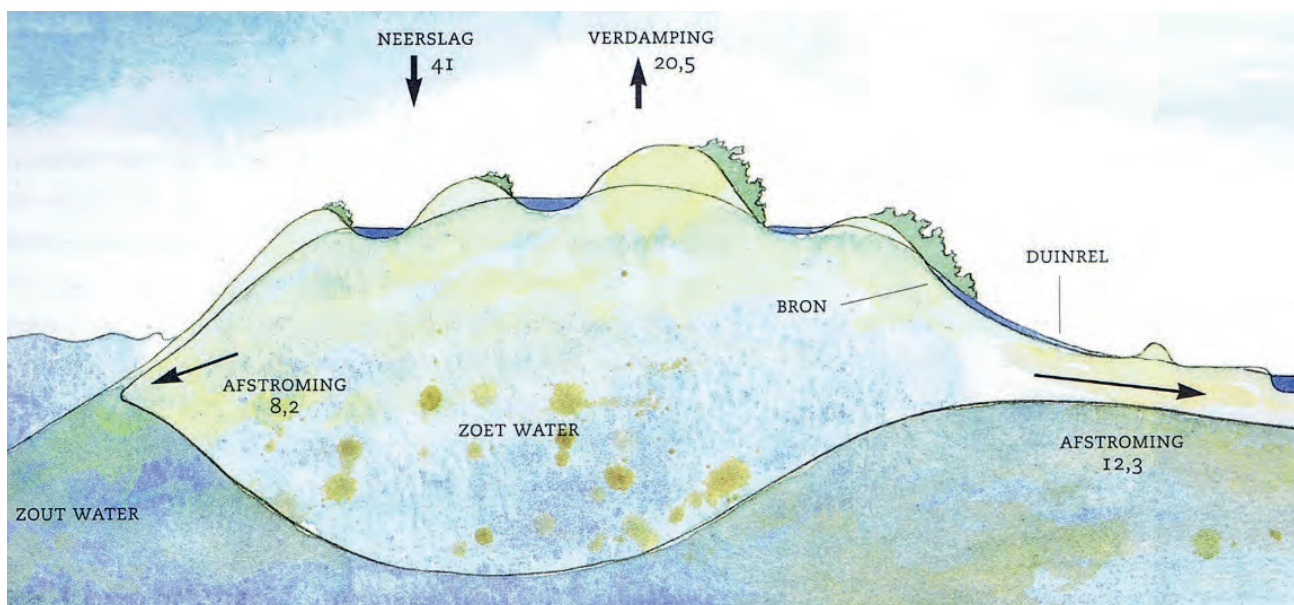
Afbeelding 2.7 Geomorfologische kaart van het studiegebied. De vlaktes zijn aangegeven met code M, de rugen met code L en de geulen met code R. Het getal vóór de letter geeft een indicatie van het reliëf. Zie ook Afbeelding 2.8 (GKN 2008)

Afbeelding 2.8 Schematische doorsnede van een stroomwal en een geul in het binnendeltalandschap. (Naar De Roo 1953, 28)

Laagpakket	Laag	Sublaag	Samenstelling	Geomorfologische eenheid	Classificatie De Roo 1953
Walcheren	IJmeer	Pikklei	Zware klei	Binnendeltavlake (2M31)	Stroomwal met pikklei (MDsp) of Pikklei (MPz)
		Delgronden	Lichte, zeer humeuze klei	Zee-erosiegeulen (2R14)	Delgrond (MEe)
	Oer-IJ	Castricummer-polder	Fijn zand, kleiig	Binnendeltarug (3L17)	Stroomwal (MDs) en Stroomgeul (MDs)

Tabel 2.1 Lithostratigrafie van de Formatie van Naaldwijk in het Oer-IJ-gebied en de eenheden van de geomorfologiesche kaart en De Roo (Kok 2008, 241-252; GNK 2008; De Roo 1953)

Afbeelding 2.9 Het principe van de zoetwaterbel in het duingebied in natuurlijke toestand. Aan de landzijde (rechts) stroomt duinwater via een duinrel af naar het lager gelegen achterland. (PWN/Reos 1995, 66)

2.4 Bewoningsgeschiedenis en landschapsinrichting

In de fase waarin de mariene invloed zich in het landschap prominent liet gelden was de bewoning binnen het tweemaal per dag overstroomde studiegebied vanzelfsprekend afwezig. Wel is het mogelijk dat het gebied werd gebruikt voor jacht of beweiding. In de bronstijd en ijzertijd concentreerde de bewoning zich op de omliggende strandwallen en kwelderwallen. De oudste aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid in de directe omgeving van de Castricummerpolder zijn in 2004 gevonden bij Akersloot. Hier werden verschillende

fragmenten aardewerk ontdekt van omstreeks 2500 BC.⁵⁷⁾

Pas nadat de Oer-IJ-monding rond 250 BC verzand was vindt er in de Castricummerpolder bewoning plaats.⁵⁸⁾ Al na enkele tientallen jaren is het landschap zodanig verzoet dat landbouw mogelijk is.⁵⁹⁾ Vanaf de periode rond 100 BC vindt de eerste bewoning plaats op de hoger gelegen stroomwallen in het studiegebied.⁶⁰⁾ In de Romeinse tijd

57) Mooij 2006, 13.

58) Vos *et al.* 2015, 129-130.

59) Mededeling R.A. van Eerden, 27 mei 2016.

60) Mooij 2006, 16 en 24.

Afbeelding 2.10 In 1544 is er melding van een sluisje voor de afwatering van water uit de Castricummer-polder. Deze bevond zich in de Rijn ter hoogte van de latere windwatermolen (WrM, boven Stoomgem). Het oude kerkhof van Dorregeest bevindt zich ter plaatse van de heuvel aan de Dorregeesterweg, boven Tol. (Chromotopografische kaart des Rijks, blad 294, uitgave 1910)

vindt er op diverse locaties bewoning plaats in Castricum. Na deze periode van relatief hoge bevolkingsdichtheid neemt de bewoning zodanig af dat er nauwelijks aanwijzingen zijn voor menselijke aanwezigheid in het studiegebied.⁶¹ In het latere duingebied wordt mogelijk al in de 6^e of 7^e eeuw weer gewoond, maar vanaf de 8^e en 9^e eeuw wonen er zeker weer mensen binnen het studiegebied.⁶² Het dorpsgebied van Castricum is vanaf de middeleeuwen onderverdeeld in buurten. In elke buurt concentreert de bewoning zich op de stroomwallen, waar zich ook het bijeenliggende bouwland bevindt.⁶³ De wei- en hooilanden

bevinden zich in de lager gelegen delen van het dorpsgebied.

Afwatering en waterstaat

Het verzanden van de Oer-IJ-monding had grote effecten op de afwatering van het gebied. Vond het rivierwater voorheen zijn weg via de wadgeulen in westelijke richting naar open zee, de omslag die voor heel Noord-Holland gold was ook in de Castricummerpolder van toepassing: het water van de hogere gronden stroomde af in zuidoostelijke richting om via de oude hoofdgeulen van het Oer-IJ zijn weg te vinden in de richting van het Wijkmeer.

De duinen ten westen van het studiegebied bevatten van nature een grote hoeveelheid zoet water. Het deel van de neerslag dat in het gebied valt en dat niet verdampt of wordt

61) Mooij 2006, 67

62) Mooij 2006, 68.

63) De Cock 1965, 88.

opgenomen door de begroeiing zakt weg in de ondergrond. Door het van nature langzame wegstromen van hemelwater in het zandlichaam van de duinen ontstaat er een verhoging van de grondwaterstand. Omdat zoet water een lagere dichtheid heeft dan zout water, 'drijft' het zoete grondwater op de zoute en brakke ondergrond. Dit is het Ghyben-Herzbergprincipe: het drijvende, zoete grondwater in het duingebied staat bekend als *zoetwaterbel* (Afbeelding 2.9).⁶⁴⁾ Aan de lage weerszijden van het duingebied raakt deze bel op sommige locaties het maaiveld, zodat het water aan de oppervlakte komt en via duinbeken afstroomt naar de lagergelegen polders van het studiegebied. Evenals in de ten zuiden van de Castricumerpolder gelegen Heemskerker- en Uitgeesterbroek zal de Dije als één van de voormalige hoofdgeulen van het Oer-IJ een belangrijk deel van de afvoer van Castricum's water voor zijn rekening hebben genomen.⁶⁵⁾

Om het duinwater samen met het neerslagoverschot en lokaal optredende kwel effectief af te voeren en wateroverlast te voorkomen waren verschillende waterstaatkundige ingrepen noodzakelijk. Over het algemeen wordt aangenomen dat de eerste van deze ingrepen in Kennemerland werd uitgevoerd aan het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw met de aanleg van de Zanddijk tussen de strandwallen van Bakkum en Limmen door de abdij van Egmond. De oudste dijken binnen het studiegebied dateren vermoedelijk uit de late 12^e eeuw. Westenberg schetst een beeld waarbij de hogere stroomwalgronden van Castricum werden beschermd door een serie waterkeringen die het gebied samen met de jonge duinen in het westen volledig omsloten.⁶⁶⁾ Dat dergelijke dijken onder bepaalde omstandigheden inderdaad een waterkerende functie hadden blijkt uit het wiel dat zichtbaar is in de Maer- of Korendijk, die al op de anonieme kaart uit de collectie Bodel Nijenhuis uit het begin van de 17^e eeuw staat aangegeven (Bijlage D).⁶⁷⁾ Na het doortrekken van de Sint Aagtendijk van Heemskerk naar Akersloot aan het einde van de 13^e eeuw was de primaire waterkerende functie van de Castricummer dijken ten einde (Afbeelding 4.5).⁶⁸⁾

Het instellen van bemaling als aanvulling of verbetering van de natuurlijke afwatering binnen een gebied was een kostbare zaak. Molens moesten gebouwd en onderhouden worden en er moesten molenaars worden aangesteld. Het was daarom van groot belang dat duidelijk werd welk land door een dergelijke bemaling werd drooggehouden. Met

kaden, dammen en de aanleg van wateringengingen werden in grote delen van Holland van elkaar afgescheiden bemalingseenheden gevormd – de *polders*.⁶⁹⁾ De neerslag die binnen een polder viel, stroomde af via sloten of greppels, die met een netwerk van watergangen in verbinding stonden met de molen die het water uitmaalde op de boezem.⁷⁰⁾

De vroegste vermelding van het inzetten van molens voor het bemalen van polders vinden we in 1408 in Alkmaar.⁷¹⁾ Nadien verscheen bij steeds meer polders windbemaling. Blijkbaar was de noodzaak de natuurlijke afwatering te ondersteunen met kunstmatige maalcapaciteit zo groot dat het de extra investering waard maakte. Ook Castricum kende in eerste instantie een natuurlijke afvoer van polderwater zonder aanvullende bemaling. In 1544 is sprake van een sluisje voor de afwatering van het water van de landen rond Castricum bij Dorregeest.⁷²⁾ Hier sloot een natuurlijke zijtak van het Oer-IJ – de *Rijn* – aan op het huidige Alkmaardermeer (Afbeelding 2.10). In 1588 is er voor het eerst een windwatermolen afgebeeld op deze locatie.⁷³⁾ De huidige achtkante watermolen, bekend als *De Dog*, dateert uit 1896.

64) Roos 1995, 66.

65) Westenberg 1974, 42.

66) Westenberg 1974, 26-27.

67) Bibliotheek Universiteit Leiden, Collectie Bodel-Nijenhuis, inv.nr. Port 29 N 44.

68) Westenberg 1974, 29-30.

69) Van de Ven 2003, 124. Een polder is dus niet identiek aan een droogmakerij.

70) Van de Ven 2003, 124.

71) Westenberg 1974, 45; Er staat nergens dat dit een windmolen betreft.

72) RAA, Archiefbeschrijving Castricumerpolder (1872-1977).

73) RAA, Archiefbeschrijving Castricumerpolder (1872-1977).

Hoofdstuk 3 | Onderzoeksaanpak, methoden en bronnen

3.1 Onderzoeksaanpak

Literatuurstudie

Allereerst is een literatuurstudie uitgevoerd om de ontstaansgeschiedenis en cultuurhistorische ontwikkelingen van het studiegebied in beeld te krijgen.

Waterstaat

De waterlopen en dijken binnen het studiegebied zijn geïnventariseerd. Vervolgens is de relatie tussen de fysisch-geografische ligging en de functie van de waterlopen en dijken in beeld gebracht. Daarnaast zijn de afwijkingen van deze relatie beredeneerd.

Buurten en geesten

De buurten, buurtgrenzen en bouwlandcomplexen (geesten) binnen het studiegebied zijn geïnventariseerd. De relatie tussen de fysische gesteldheid van het landschap en de ligging van de buurtgrenzen en geesten is in beeld gebracht. Vervolgens is de ruimtelijke samenhang tussen de buurten en geesten geïnventariseerd. Ook zijn mogelijke planmatige uitbreidingen van bouwland en de bodemkundige ligging hiervan in kaart gebracht.

Infrastructuur

De in het studiegebied aanwezige Herenwegen zijn geïnventariseerd. Vervolgens is de bodemkundige ligging van deze wegen in beeld gebracht. Daarnaast zijn fysisch-geografische aspecten die een rol hebben gehad bij de verandering van het tracé van de wegen geïnventariseerd en in kaart gebracht.

3.2 Methoden

In Tabel 3.1 staan de per deelonderzoek gebruikte methoden en bronnen weergegeven, globaal op aflopende volgorde van belang voor de deelstudie.

3.3 Bronnen

Voor het archiefonderzoek zijn verschillende archieven bezocht en online gegevens geraadpleegd. Voor het kaartonderzoek is kaartmateriaal verzameld uit verschillende (online) databanken en archieven. Het literatuuronderzoek bestond uit het bestuderen van boeken, artikelen en tijdschriften, waaronder regionaal-historisch materiaal. Voor

Deelonderzoek	Methoden	Bronnen
Waterstaat	Kaartonderzoek Archiefonderzoek Literatuuronderzoek Interviews	Bodemkaarten Historische kaarten Geomorfologische kaart Gemeentelijke archieven Waterstaatsarchieven Literatuur Diverse contactpersonen
Buurten en geesten	Archiefonderzoek Kaartonderzoek Toponymisch onderzoek Literatuuronderzoek Interviews	Oud-rechterlijke archieven Historische kaarten Kaartboeken Bodemkaarten Veldnameninventarisatie Literatuur Diverse contactpersonen
Infrastructuur	Kaartonderzoek Archiefonderzoek Literatuuronderzoek Veldonderzoek	Historische kaarten Kaartboeken Bodemkaarten Paleogeografische kaarten Gemeentelijke archieven Literatuur Boorgegevens

Tabel 3.1 Gehanteerde methoden en bronnen

het toponymisch onderzoek is een veldnameninventarisatie geraadpleegd. Het veldonderzoek bestond uit het uitvoeren van diverse boringen en het interpreteren van de resultaten hiervan. Het behulp van een geografisch informatiesysteem zijn de verschillende kaarten en datasets gecombineerd en is

de ruimtelijke samenhang bestudeerd. Verschillende contactpersonen zijn geïnterviewd voor adviezen over onderzoeksanpak, te bestuderen bronnen en verificatie van voorlopige resultaten. Onderstaand is een overzicht opgenomen van de voor deze studie geraadpleegde bronnen.

Kaartmateriaal

Kaart	Vindplaats	Schaal	Doel	Bruikbaarheid
Kaartboek Heilige Geesthuis Haarlem (na 1582, Anoniem)	NHA, inv.nr. 51000293	Varierend	Weergeven bezit Heilige Geesthuis	Fragmentarisch. Meetkundig vrij onnauwkeurig. Goede bron voor topografie en namen studiegebied voor 1700.
Kaartboeken Burgerweeshuis Amsterdam (1592-1690, Pieter Bruinsz et al.)	Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. 367.A/116-118	Varierend	Weergeven bezit Burgerweeshuis	Fragmentarisch. Meetkundig vrij onnauwkeurig. Goede bron voor topografie en namen studiegebied voor 1700.
Manuscriptkaart (late 16e of vroege 17e eeuw, Anoniem)	Bibliotheek Universiteit Leiden, collectie Bodel-Nijenhuis, inv.nr. Port 29 N 44	± 1:20.000	Onbekend	Oudste volledige weergave studiegebied. Meetkundig onnauwkeurig, topografisch nauwkeurig (behalve perceelscheidingen). Zeer goede bron voor toponiemen en waterstaat.
't HooghHeemraetschap vande uytwaterende sluysen in Kennemerlandt ende West-Vrieslandt (1681, Jan Jansz. Dou)	Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4)	± 1:60.000	Weergeven waterstaat Noord-Holland ten noorden van IJ	Meetkundig en topografisch nauwkeurige weergave van de waterstaat en overige landschapselementen in het studiegebied. Belangrijke bron voor toponiemen en waterstaat.
Heerlykhyd van Castricum (1737, Johannes Rollerus)	Noord-Hollands Archief, collectie provinciale Atlas, inv.nr. 560_001863	± 1:10.000	Weergeven Heerlijkheid van Castricum	Meetkundig onnauwkeurig. Topografisch nauwkeuriger, maar perceelscheidingen zijn geheel gefantaseerd. Enkele opmerkelijke slordigheden in toponiemen. Belangrijke bron voor buurtgrenzen.
Kaart van een gedeelte des groten wegs No 1 van Leer naar Duinkerken begrepen tusschen Kastricum en de Beverwijk (1819, D. Ment)	Noord-Hollands Archief, collectie Rijkswaterstaat inv.nr. 269_0034	± 1:5.600	Ontwerp doorgaande weg Leer-Duinkerken	Geeft naast nieuwe weg ook oude route weer. Goede bron voor doorgaande routes voor 1819.
Verzamelplan en minuutplans (Rond 1821, Kadaster)	Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, collectie Kadastrale kaarten 1811-1832, MIN07028	1:12.500 en 1:2.500	Vastleggen oppervlakte, gebruik en eigenaar percelen	Nauwkeurige informatie perceelsvormen en landgebruik 19e eeuw.
Lengte profil Gemeente Castricum (1865)	RAA, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr. 548	1:5.000 en 1:50 (hoogte)	Lengteprofiel ten behoeve van de aanleg van de spoorlijn door Castricum	Geeft nauwkeurige, oorspronkelijke hoogteligging van het spoorlijntracé.
Chromotopografische Kaart des Rijks (1879-1910, Topografisch Bureau)	Kenniscentrum Landschap RUG*	1:25.000	Topografische kaart	Nauwkeurige topografische informatie eind 19e-vroeg 20e eeuw.

Kaart	Vindplaats	Schaal	Doel	Bruikbaarheid
Gedetailleerde bodemkaart van een gedeelte der gemeente Castricum (1951, Stiboka)	Bibliotheek Wageningen UR, inv.nr. W7701757	1:2.500	Weergeven bodemgesteldheid t.b.v. landbouw	Gedetailleerd maar gedateerd. Eenheden anders dan andere bodemkaarten wat directe vergelijking moeilijk maakt. Zeer waardevol bij bestuderen van inmiddels onder bebouwing verdwenen gedeelten van het studiegebied.
Bodemkundige overzichtskaart van Noord-Kennemerland (1953, De Roo)	Bibliotheek Wageningen UR, inv.nr. 104612	1:25.000	Weergeven bodemgesteldheid t.b.v. agrarische gebruiksmogelijkheden	Bijlage bij proefschrift. Gedateerd maar nog steeds van grote waarde voor het bestuderen van inmiddels bebouwd gebied. Zeer waardevol omdat de gehanteerde eenheden nadruk leggen op de geomorfologie en in het proefschrift gekoppeld zijn aan ontstaansgeschiedenis.
Ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo, Bodemkaart (1986, Stiboka)	Bibliotheek Wageningen UR, inv.nr. W8600059	1:10.000	Weergeven bodemgesteldheid t.b.v. ruilverkaveling	Gedetailleerde bodemkaarten van het onbebouwde deel van het studiegebied in gangbare bodemkundige eenheden.
Bodemkaart van Nederland (2008, Wageningen UR)	Kenniscentrum Landschap RUG	1:50.000	Bodemopbouw tot ± 1 m diepte	Actuele bodemgegevens. Nuttig bij vergelijken van eenheden van De Roo 1953 en Stiboka 1986.
Geomorfologische Kaart Nederland (GKN, 2008, Alterra)	Kenniscentrum Landschap RUG	1:50.000	Beschrijven reliëf, genese en ouderdom van bodem	Informatie over ontstaan en reliëf van het studiegebied. Nuttig bij vergelijken van eenheden van De Roo 1953 en Stiboka 1986.

Archieven

Locatie	Archief	Inventaris	Titel	Bruikbaarheid
Regionaal Archief Alkmaar	Archief van de gemeente Castricum 1551-1811	14	Legger der landerijen	
		80	Stukken betreffende de zorg voor de dijken	Bruikbaar voor het opsporen van waterstaatkundige regelingen en werkzaamheden.
	Archief van de gemeente Castricum 1812-1915	389	Staat vermeldende de verdeling van de gemeente in buurtschappen, het aantal woonhuizen en de afstand tot de omliggende gemeenten	Waardevol voor de inventarisatie van buurten in het studiegebied.
		504	Stukken betreffende de aanleg en het onderhoud van sloten en wateringen ter verbetering van de afwatering	Nuttige informatie over waterstaatkundige werkzaamheden
		523	Stukken betreffende de benaming, de ligging en de onderhoudsplichtigen van wegen en paden in Castricum	Informatie over naamgeving en tracéverleggingen van de wegen.
	Archief van de Heerlijkheden Bakkum en Castricum 1307-1918	79	Akte van overeenkomst door Cornelis Geelvink met het dorp Castricum betreffende de verlenging van de Holle laan te zijnen laste	Nuttige informatie over tracéverleggingen en verlenging van wegen aan de duinrand.
	Archief van de Castricumerpolder 1872-1977	88	Foto van een kaart van Midden-Kennemerland door Gerrit Jansz. Langedijck uit 1614	Bevat bruikbare bijlage met informatie over doel en datering van de kaart.

Locatie	Archief	Inventaris	Titel	Bruikbaarheid
	Oud rechterlijk archief van de gemeente Castricum	152-155, 159, 160	Akten over aan- en verkoop van land.	Zeer waardevol bij lokaliseren percelen en als bron voor veldnamen.
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	Kadastrale kaarten 1811-1832		Kadastrale kaart 1811-1832: oorspronkelijke aanwijzende tafel Castricum en Baccum, Noord Holland, sectie A, B en C.	Informatief voor historisch landgebruik en eigendom.
Noord-Hollands Archief	Beeldbank		Zie geraadpleegd kaart-materiaal	
Stadsarchief Amsterdam	Archief van het Burgerweeshuis (367.A)	116-118	Zie geraadpleegd kaartmateriaal	

Contactpersonen

Contactpersoon	Organisatie	Datum overleg
Jos Teeuwisse, Lia Vriend en Hans van Weenen	Stichting Geopark Oer-IJ i.o.	18 maart 2016
Harrie Wolters	Hunebedcentrum Borger	19 april 2016
Rob van Eerden	Provincie Noord-Holland	27 mei 2016
Jan Kuijs	-	27 mei 2016 en 4 augustus 2016
Rino Zonneveld	Stichting Werkgroep Oud-Castricum	7 juni 2016 en 8 augustus 2016

Overige geraadpleegde bronnen

Bron	Vindplaats	Bruikbaarheid
Veldnameninventarisatie	Werkgroep Oud-Castricum	Niet volledig, maar zeer informatief bij het onderzoeken van (de eigenschappen van) landschapselementen.
Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2)	PDOK	Bruikbaar voor het onderzoeken van dijktracés.

Hoofdstuk 4 | Waterstaat

Nooit heeft iemand het redelijk gevonden, alle wateren die de naam Die dragen, tot één vèrstrekkend geheel aaneen te rijgen. Hetzelfde geldt voor IJssel en een aantal andere waternamen, maar zo gauw het gaat om de naam Rijn, lijkt menig auteur het als zijn plicht te beschouwen om voor een doorgaande verbinding met Lobith zorg te dragen.

(Westenberg 1974)

4.1 Inventarisatie van watergangen en dijken

Watergangen

De watergangen of *wateringen* binnen een polder dragen zorg voor de afvoer van het afstromende water van de landerijen naar de molen, die wanneer dat nodig is het water naar de buiten de polder gelegen boezem kan uitslaan. Voor het inventariseren van de watergangen binnen het studiegebied

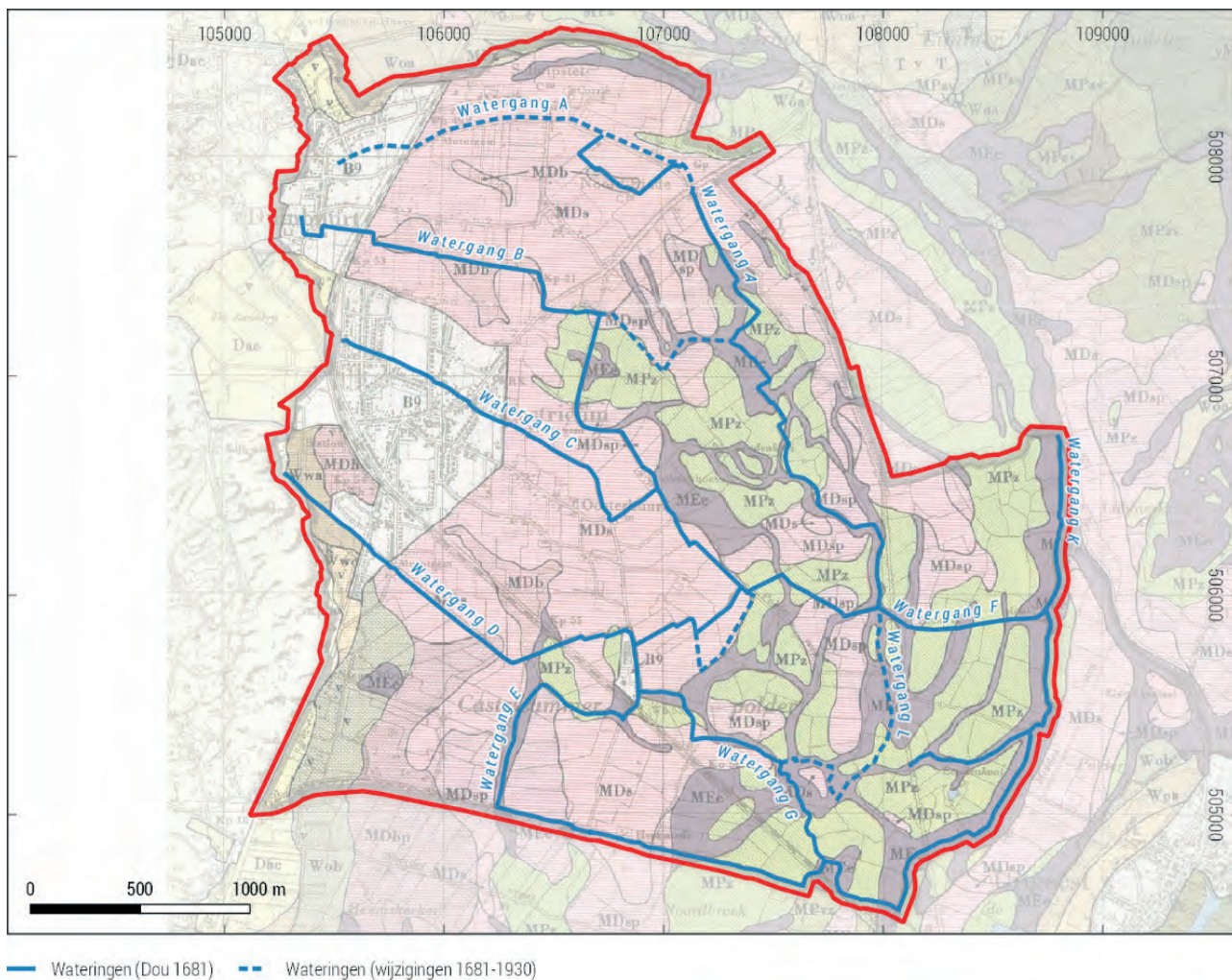
zijn de waterstaatskaart van Dou uit 1681 en een onderzoek naar de afwatering van de Castricummerpolder uit de jaren 1930 gebruikt (Afbeelding 4.1).⁷⁴⁾

Op Afbeelding 4.2 staan de in deze bronnen geïnventariseerde waterlopen aangegeven op de bodemkaart.

⁷⁴⁾ Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4); Zuurbier 1989, 15.

Afbeelding 4.1 De wateringen op de 17^e-eeuwse waterschapskaart van Dou en een kaart van het waterschap uit de jaren 1930. (Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4); Zuurbier 1989, 15)

Afbeelding 4.2 De wateringen binnen het studiegebied op de bodemkaart. (Achtergrond: De Roo 1953)

Dijken

De inventarisatie van dijken in deze studie is voor een belangrijk deel gebaseerd op de publicatie van Westenberg (Tabel 4.1 en Afbeelding 4.3).⁷⁵⁾

Fase	Dijk	Loop
II (laat 12 ^e eeuw)	Bogaardsdijk	Noordend-Heemstede
	Maer- of Korendijk	Duinrand-Heemstede
IV (rond 1250)	Brakersdijk	Noordend-Limmerkoog
V (rond 1290)	Heemstederdijk	Heemstede-Ziendijk

Tabel 4.1 Dijken binnen de Castricumerpolder met fasering. In de door Westenberg gedefinieerde fasen I en III werd binnen het studiegebied geen dijk aanleg uitgevoerd. (Westenberg 1974, 109-114)

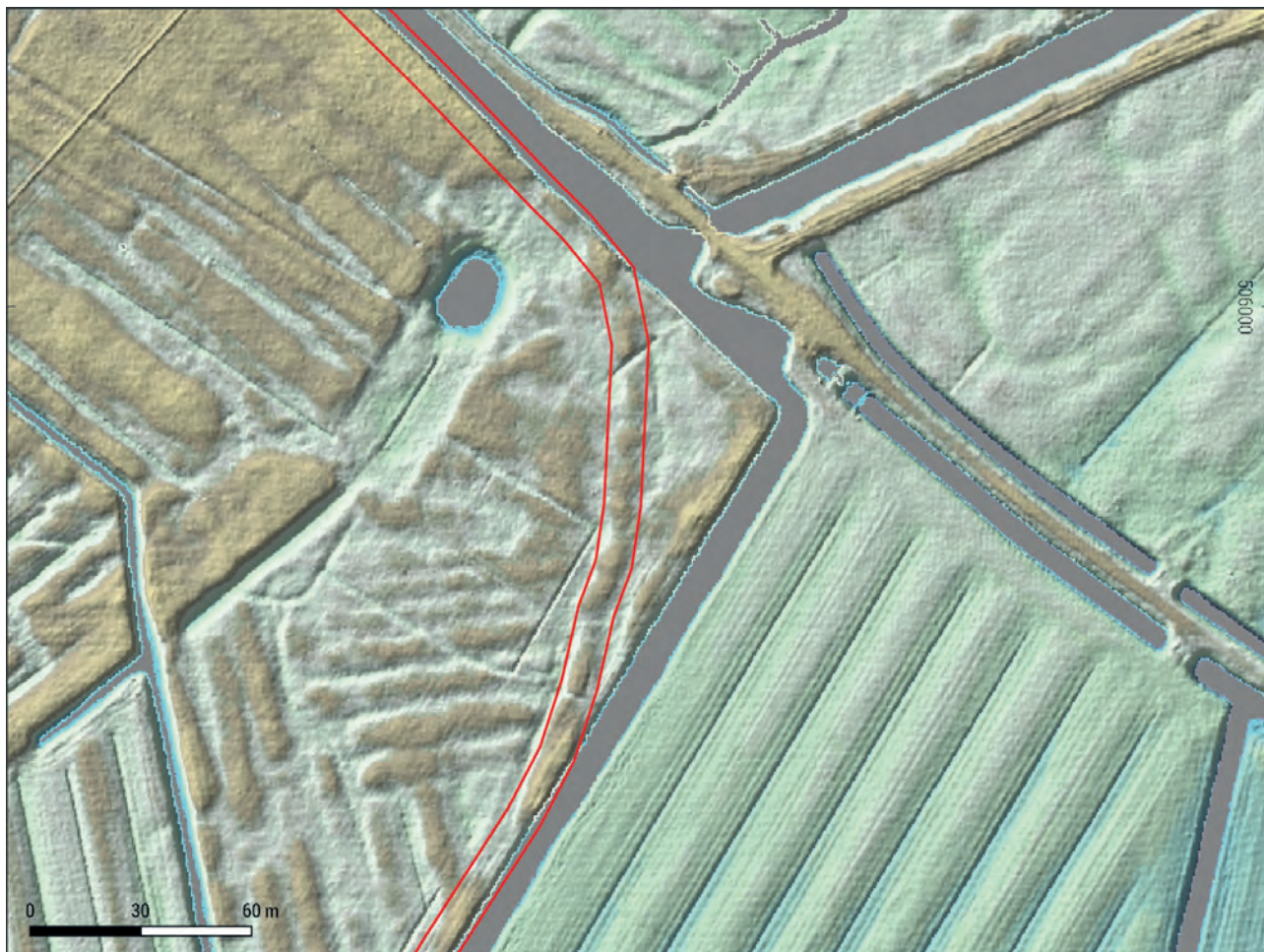
Omdat de exacte loop uit de kleinschalige kaarten van Westenberg niet altijd duidelijk af te leiden is, onderzoek ik per dijk het tracé om de kennis hierover waar nodig aan te scherpen (Afbeelding 4.3).

Bogaardsdijk

De Bogaardsdijk, soms ook wel Molendijk genoemd, verbond de hoger gelegen gronden van de buurt Noordend met de buurt Heemstede.

De dijk loopt van Noordend richting het terrein van kasteel Cronenburg. Vanaf Cronenburg vormt de dijk de verbinding met de buurt Heemstede. Het verloop rond het kasteelterrein is uit Westenbergs inventarisatie niet direct duidelijk. Cronenburg was voorzien van een gracht, maar het daaromheen liggende gebied is van nature hoogliggend. Toch zijn er verschillende aanwijzingen dat het terrein door een dijk omgeven was. In het huidige landschap is de dijk daar niet duidelijk herkenbaar. Met behulp van de kaart van Rollerus

⁷⁵⁾ Westenberg 1974.

Afbeelding 4.4 Het vermoedelijke tracé van de Bogaardsdijk rond kasteel Cronenburg op de hoogtekaart

Brakersdijk

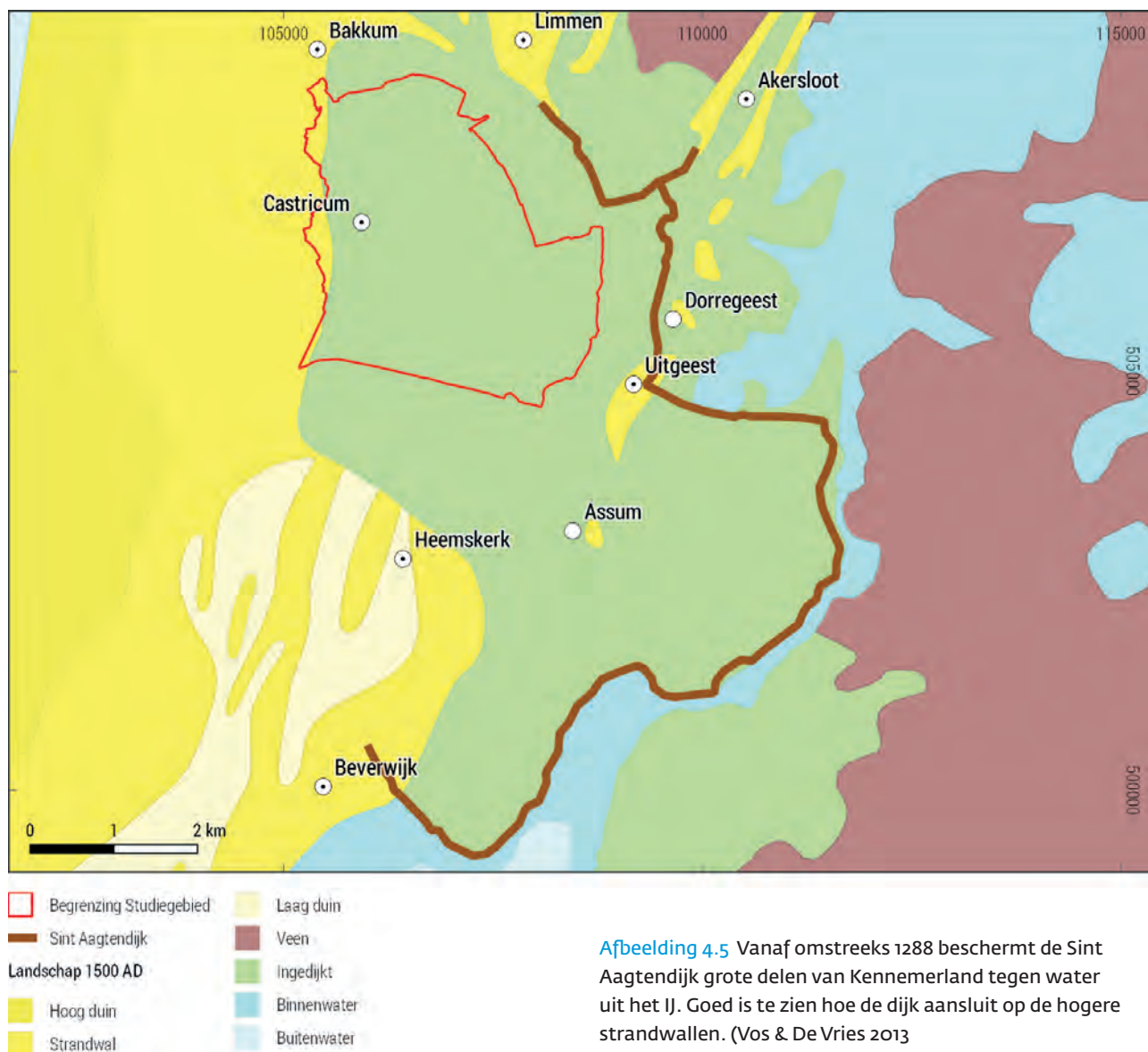
De Brakersdijk begint bij Noordend en eindigt bij de aansluiting met de Koogdijk ten noorden van Uitgeest.⁸⁰⁾ Over een groot deel van het tracé vormt de dijk de oude gemeentegrens tussen Limmen en Castricum. De dijk had als primaire functie het beschermen van de landerijen rond de Limmer geest De Nesse. Om die reden wordt deze dijk niet verder in deze studie besproken.

80) Westenberg 1974, 112.

4.2 Fysisch-geografische invloed op de waterstaat

De afzetting van knipklei

De Roo onderscheidt in zijn dissertatie twee fasen waarin het door knipklei bedekte landschap is ontstaan. De laag klei werd afgezet in de eerste fase, tijdens overstromingen die in de vroege middeleeuwen gedateerd worden. In de daaropvolgende erosiefase zorgden hernieuwde overstromingen voor het plaatselijk verwijderen en doorsnijden van de afgezette knipklei. In deze fase werd geen nieuwe klei afgezet, wel kon verspoelde klei secundair in de geulen worden gedeponeerd.

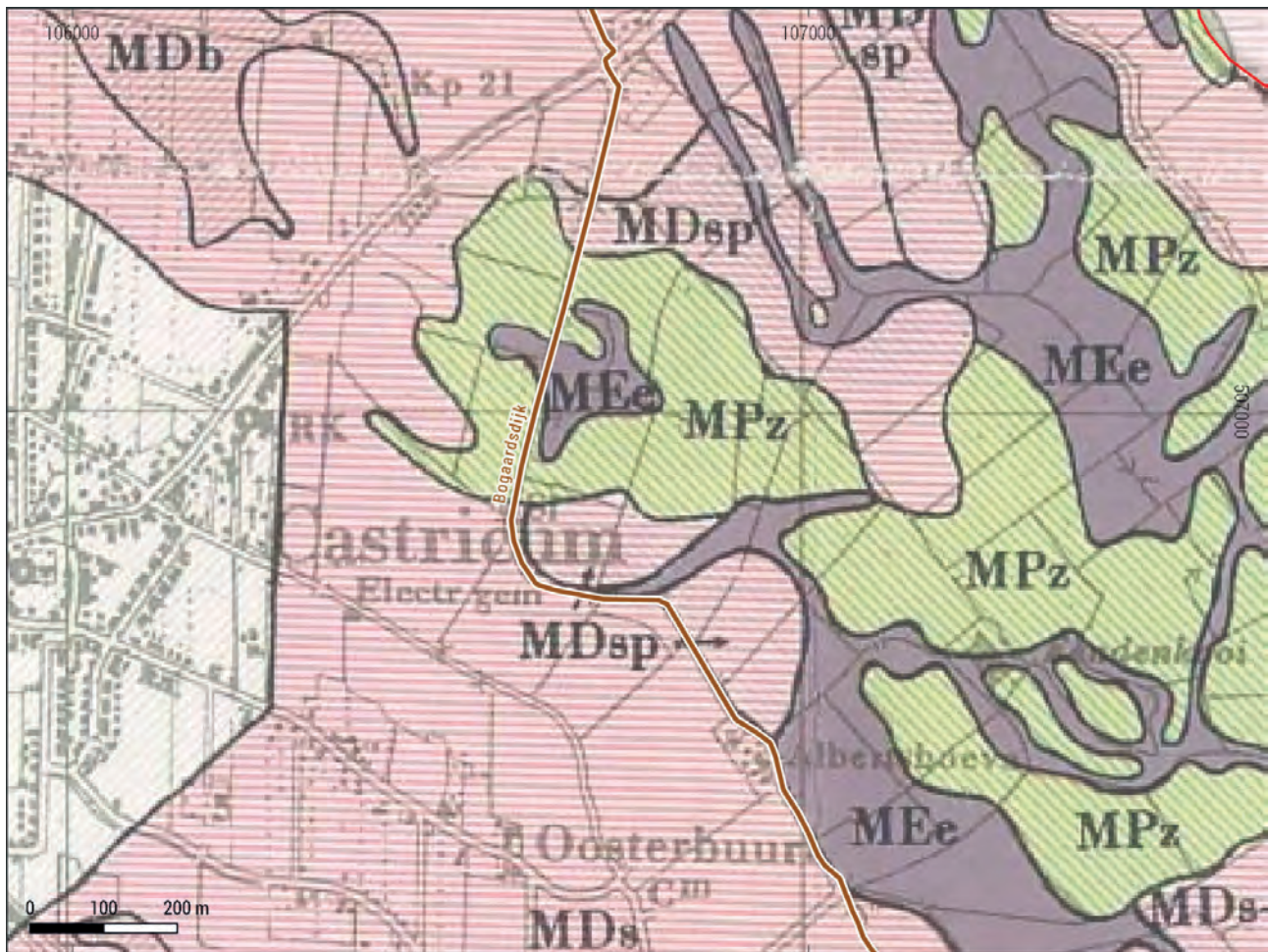
Afbeelding 4.5 Vanaf omstreeks 1288 beschermt de Sint Aagtdijk grote delen van Kennemerland tegen water uit het IJ. Goed is te zien hoe de dijk aansluit op de hogere strandwallen. (Vos & De Vries 2013)

Op de bodemkaart van De Roo valt rond de 12^e-eeuwse Bogaardsdijk een aantal zaken op. De Roo karteert twee MDsp-eenheden (stroomwalgronden vermengd met knipklei) volledig buitendijks, aansluitend op de binnendijkse stroomwalgronden (MDs). De grens tussen deze MDs- en MDsp-eenheden is zodanig scherp op de ligging van de dijk dat we hier kunnen aannemen dat de knipkleiafzetting op de buitendijkse stroomwalgronden (MPsp) na de aanleg van de dijk heeft plaatsgevonden (Afbeelding 4.6). Als die aanleg inderdaad in de 12^e eeuw is geweest, dan zijn er dus ook na die tijd fases geweest waarin de klei kon worden afgezet. Het lijkt er daarom op dat de kleisedimentatie zich niet uitsluitend tot de vroege middeleeuwen heeft beperkt. Omdat de Bogaardsdijk bij de aanleg van nieuwe woonwijken in Castricum nagenoeg geheel is verdwenen is deze aanname

echter niet te bevestigen door booronderzoek of studie van hoogtekarten. Naast de onvoorspelbare overstromingen lijkt er nog een andere, meer geregisseerde factor verantwoordelijk voor de klei-afzettingen binnen het studiegebied. Tot ver in de nieuwe tijd liet men 's winters water uit het IJ over grote delen van de landerijen stromen.⁸¹⁾ De meegevoerde klei kon in dit stilstaande water gemakkelijk bezinken en zorgde voor een vruchtbare kleilaag op het land.⁸²⁾ Vóór de instelling van polderbemaling was het onderlopen van de buitendijkse gebieden niet te voorkomen. Gebieden die men liever drooghield gedurende het

81) Van de Ven 2003, 124.

82) De Vries Azn 1876, 385.

Afbeelding 4.6 De bodemkundige situatie rond de Bogaardsdijk. Tegenwoordig zijn grote delen van dit gebied onder de bebouwing van Castricum verdwenen. (De Roo 1953)

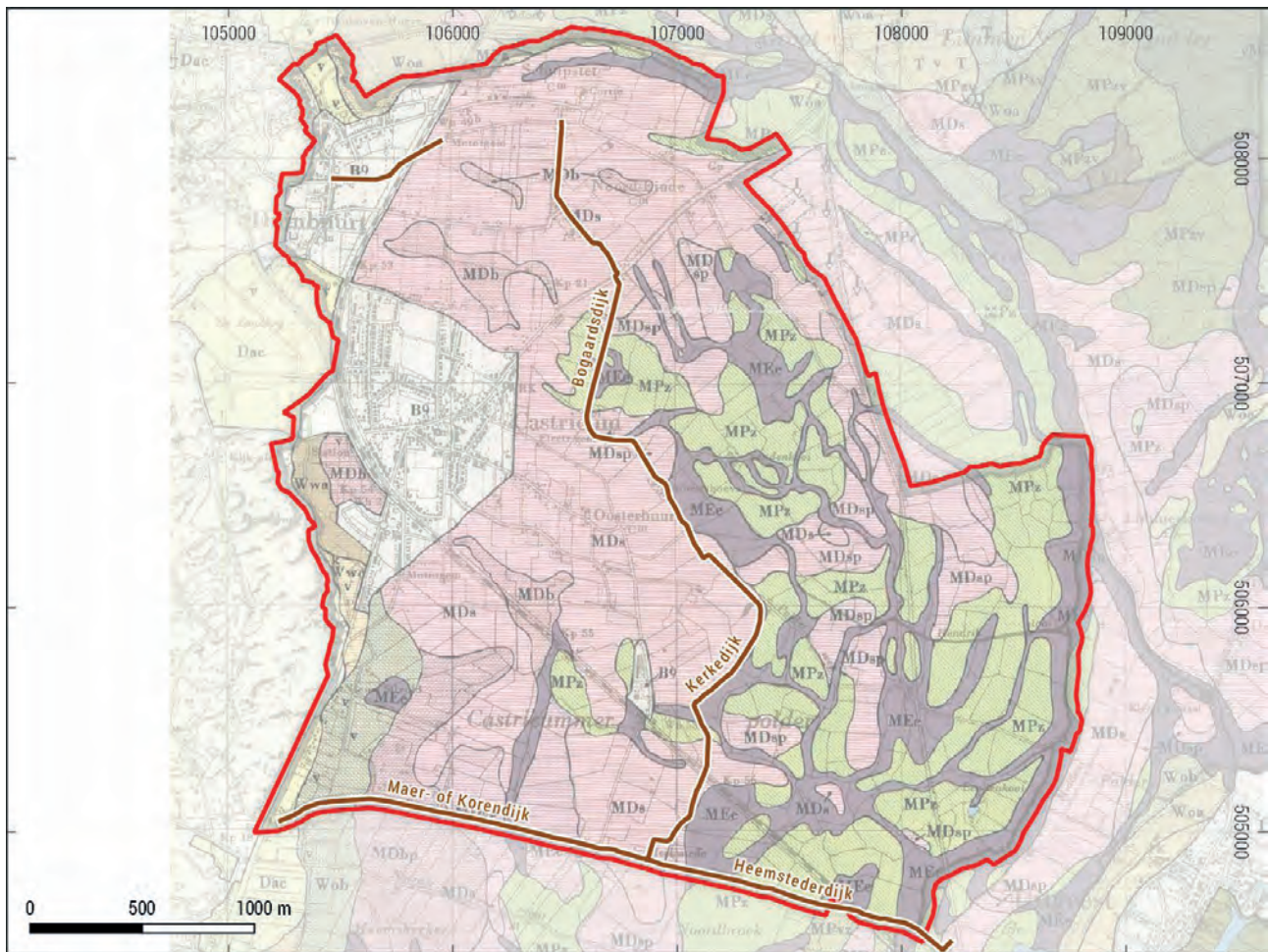
winterseizoen werden beschermd door de dijken. Ook na het onder bemaling brengen van de Castricumerpolder was 'water op het land' in wintertijd algemeen. De naam *Soomerwegh* op de 18^e-eeuwse kaart van Rollerus voor de weg naar Limmen zegt ongetwijfeld iets over de begaanbaarheid buiten het hoog-seizoen (Bijlage F).⁸³⁾ Nog in 1850 wordt van de Uitgeesterweg vermeld dat deze *des zomers de gemeenschap met Uitgeest* geeft.⁸⁴⁾ We kunnen er dus wel vanuit gaan dat de opbouw van de kleilaag niet alleen na de dijk aanleg nog is voortgezet, maar dat deze tot zeker in de 19^e eeuw heeft voortgeduurd.

83) NHA, Collectie Provinciale Atlas - Kaarten en kaartboeken, inv.nr. 560_001863.

84) RAA, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr 523, nr. 42.

De aanname van De Roo dat de knipkleigronden een resultaat zijn van vroegmiddeleeuwse overstromingen kan in zoverre aangescherpt worden, dat deze afzettingen waarschijnlijk ook nog in de late middeleeuwen en daarna konden ontstaan. Een echte 'erosiefase' die volgde op de periode waarin de klei-afzetting plaatsvond lijkt er dus niet te zijn geweest. Het ontbreken van klei in de delgronden is eerder het gevolg van de hogere stroomsnelheden tijdens de aan- en afvoer van overstromingswater dan het resultaat van erosieve processen. Op locaties waar de delgronden breder zijn kon door afgenomen stroomsnelheid wél hier en daar klei afgezet worden. Door knipklei afgedekte moerige gronden treffen we inderdaad aan in het uiterste zuidoosten van het studiegebied.⁸⁵⁾

85) Eenheid k5kWz op Kiestra 1986.

Afbeelding 4.7 De dijken in het studiegebied op de bodemkaart. (Achtergrond: De Roo 1953)

Fysisch-geografische ligging en functie van de dijken

Westenberg merkte al op dat de dijken in Castricum een soort dijkring vormen die de hogere gronden van het dorp beschermen tegen hoog buitenwater (Afbeelding 4.7). Analoog aan de situatie elders in Kennemerland zal een dergelijke aanleg op lokaal initiatief gerealiseerd zijn.⁸⁶⁾ Met de klok mee, en beginnend aan de binnenduinrand volgt de 'dijkring' de volgende hogere gronden of dijktracés: Noordendergeest, Bogaardsdijk, Heemstede en Maer- of Korendijk.

Westenberg ziet de oude akkercomplexen (*geesten*, zie ook hoofdstuk 5) in Castricum als de hoger liggende gronden die door de dijken met elkaar verbonden worden. Hij geeft bij de geesten op zijn reconstructiekaartjes dan ook geen dijken weer.⁸⁷⁾ Ten dele heeft hij gelijk: de geesten liggen, zoals we

later zullen zien, vooral op de wat hogere stroomwallen binnen het studiegebied. Maar de ligging van deze bouwlanden was niet overal zodanig hoog dat er geen extra bedijking noodzakelijk was. Zo is de oostelijke rand van de Heemstedergeest in ieder geval aan het einde van de 16^e eeuw al voorzien van een dijk.⁸⁸⁾ Ook op de kaart van Dou en Rollerus staat deze dijk aangegeven (Bijlagen E en F).⁸⁹⁾

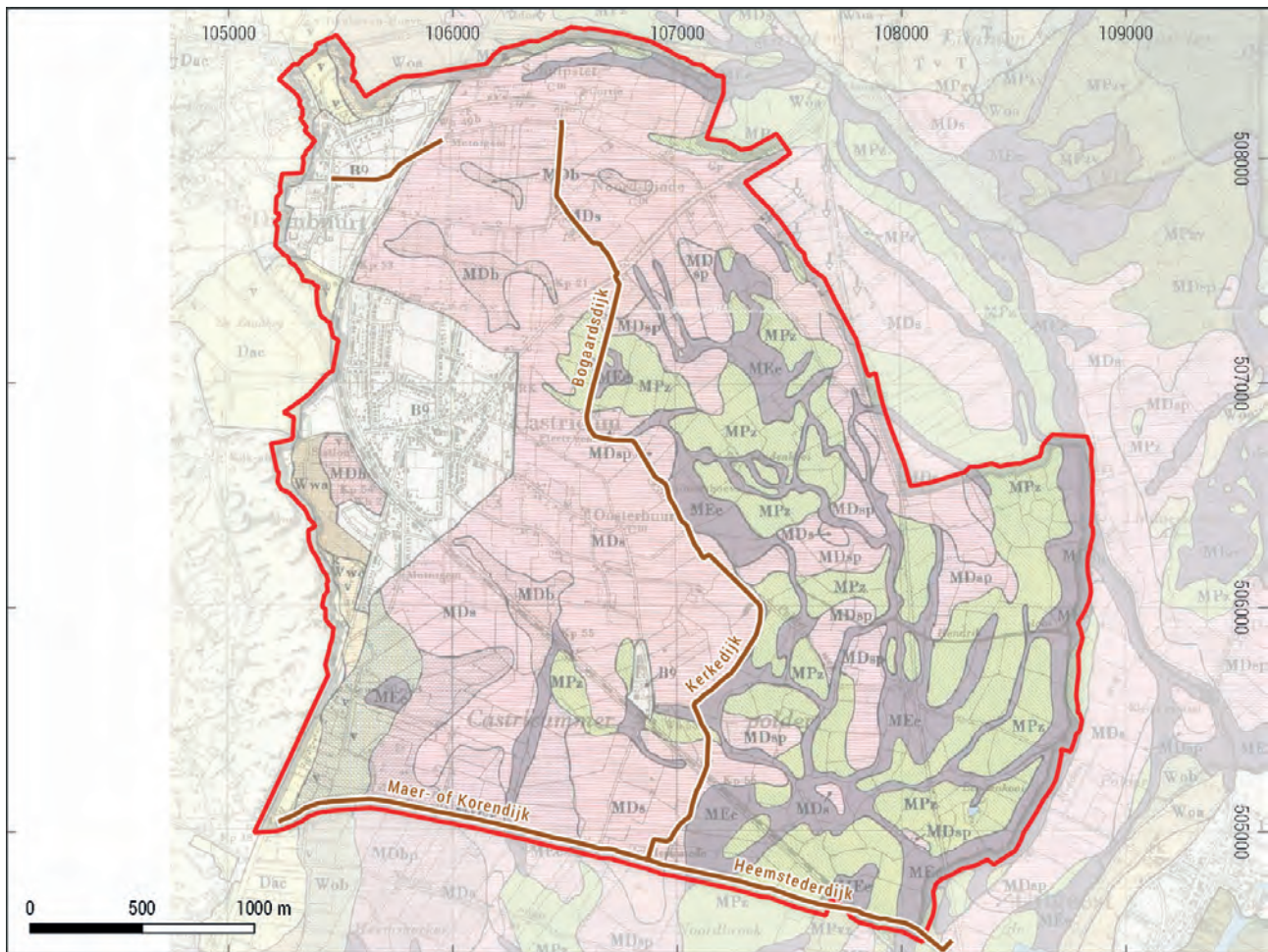
In paragraaf 5.2 zal ik betogen dat de westelijke begrenzing van de Noordendergeest een stuk oostelijker heeft gelegen dan door Westenberg in navolging van De Cock aangenomen (Afbeelding 4.8). Dit houdt in dat de hoger liggende geest niet meer, zoals door Westenberg verondersteld, een verbinding had met de jonge duinen en zo een natuurlijke schakel vormde in de bedijking van Castricum. Er lijkt daarmee een onderbreking in de dijkring tussen geest en duin. Deze

86) Zeiler 1993, 218.

87) Westenberg 1974, 110-113.

88) NHA, inv.nr. 51000293, blad 36v.

89) Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4); NHA, Collectie Provinciale Atlas - Kaarten en kaartboeken, inv.nr. 560_001863.

Afbeelding 4.8 De situatie rond de geest van Noordend en de binnenduinrand. (De Roo 1953)

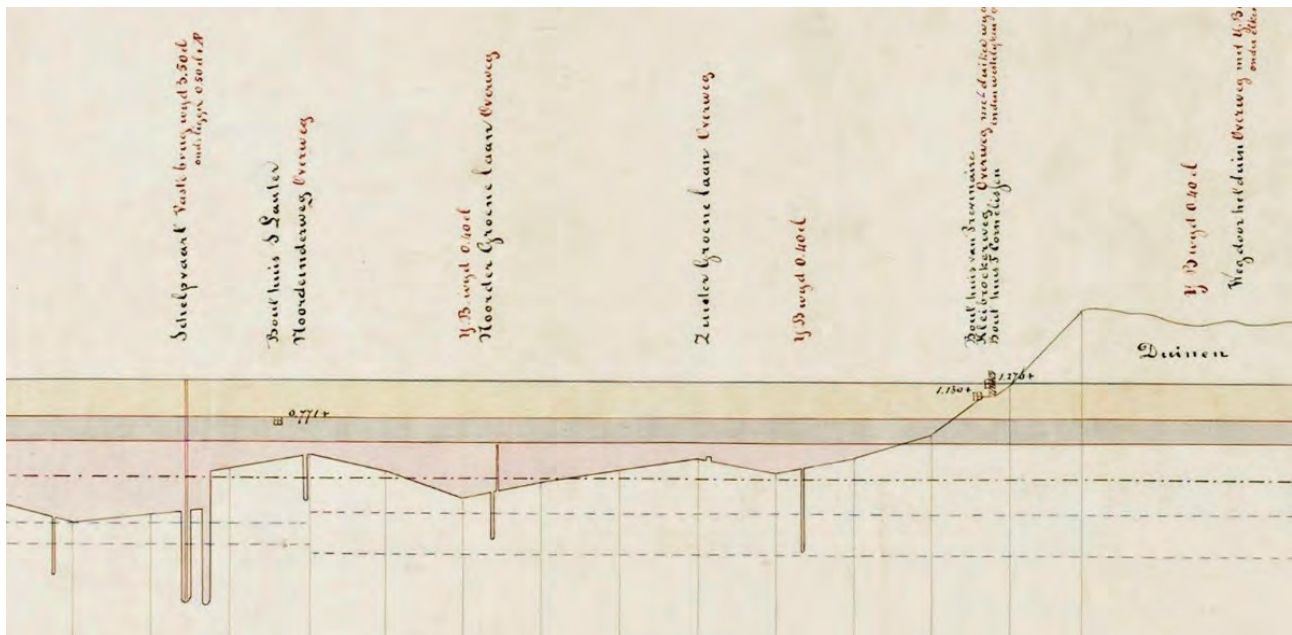
onderbreking ligt ter plaatse van de Schulpvaart, een restgeul van het Oer-IJ. Bij hoog water zal deze onderbreking een bedreiging hebben gevormd voor het bouwland. Het is daarom aannemelijk dat er ook tussen Noordend en de duinrand een dijkje is geweest.

Er komen twee tracés in aanmerking deze oude dijkverbinding gevormd te hebben: de Stetweg en de Tweede Groenelaan. Beide wegen lopen tussen de Noordendergeest en de Herenweg aan de binnenduinrand. Welke van deze wegen kan een waterkerende functie gehad hebben? Op de AHN is het profiel van de wegen niet meer te bestuderen omdat de Tweede Groenelaan grotendeels onder de nieuwe bebouwing verdwenen is. Beide wegen worden echter doorsneden door de spoorlijn, waarvan bij de aanleg in de 19^e eeuw een lengteprofiel is opgesteld (Afbeelding 4.9).⁹⁰⁾

Hierop is de hoogteligging van beide wegen af te lezen. De Tweede Groenelaan ligt duidelijk hoger dan de omliggende landen en de Stetweg. Deze weg komt dus in aanmerking als de 'missende' dijkverbinding tussen Noordend en de duinen. Als Westenberg's dateringen correct zijn, dan zal de Tweede Groenelaan - of in ieder geval de dijk op dit tracé - uit de 12e eeuw dateren om de dijkkring volledig te sluiten.

Wat is de fysisch-geografische ligging van de Castricumse bedijkingen en welke gronden werden door de dijk beschermd? Op de bodemkaart (Bijlage B) is te zien dat de bedijking over het algemeen vrij nauwkeurig de scheiding tussen de hogere, zandige stroomwalgronden (MDs), en de knippige bodems en delgronden ten oosten daarvan (MPz en MEe) volgt. Men hechtte er blijkbaar grote waarde aan de stroomwalgronden tegen buitenwater te beschermen. Over het nut van juist deze gronden voor de landbouw en bewoning komen we in de volgende hoofdstukken nog te spreken. Het zuidelijk tracé van de bedijking -de Maer- of Korendijk- laat zich niet leiden door de fysisch-geografische eigenschappen van de

90) RAA, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr. 548.

Afbeelding 4.9 Het lengteprofiel voor het ontwerp van de aanleg van de spoorlijn. Het profiel doorsnijdt zowel de Stetweg (Noordeinderweg) en de Tweede Groenelaan (Noorder Groenelaan). De laatste ligt aanmerkelijk hoger dan de naastgelegen landerijen. De weergegeven niveaus zijn in ellen (meters) boven Amsterdams Peil. ()

ondergrond. De dijk doorsnijdt diverse bodemkundige eenheden. Maar door de efficiëntie van dit tracé konden naast enkele oude geulen toch ook behoorlijke arealen aan stroomwalgrond worden binnengedijkt.

Op enkele plaatsen komen buitendijks enige stroomwalgronden voor. Om een te grillig dijktracé te voorkomen is de bodemkundige grens hier niet al te rigide gehanteerd. Door overstromingen na de dijk aanleg kon ook op deze buitendijkse stroomwallen wat knipklei afgezet worden (eenheid MDsp).

De fysisch-geografische situatie van de afwatering

Op basis van het kaartmateriaal dat bij de inventarisatie van de watergangen is gebruikt blijkt een grote continuïteit te bestaan in de afwatering van de Castricumerpolder tussen de 17^e eeuw en het heden. De *wateringen* die we aantreffen op Dou's kartering komen nauw overeen met de situatie in de jaren 1930, toen het waterschap een onderzoek instelde naar de waterstaatkundige situatie in de polder. Voor zover de watergangen in het buitengebied liggen bestaat de waterstaat ook vandaag de dag nog grotendeels zoals we die eeuwen geleden aantreffen. Binnen de bebouwing van Castricum is de situatie op wat ingrijpendere wijze veranderd, maar ook hier blijkt dat de oude watergangen vaak nog een opvolger hebben in door duikers met elkaar verbonden singels. Door de aangetroffen watergangen te projecteren op de bodemkaart kunnen we ons een beeld vormen van de fysisch-geografische ligging (Bijlage B).

De oude stroomgeulen (MDb) in de hogere delen van de Castricumerpolder hebben duidelijk als basis gediend voor de afwatering van het water uit de duinen. Deze geulen zijn ontstaan in de periode waarin het Oer-IJ nog een open verbinding met zee had. Het is goed mogelijk dat de afvoer van duinwater op natuurlijke wijze is ontstaan, omdat juist op die lage locaties de zoetwaterbel in het duingebied makkelijker het maaiveld kan raken. Maar er kan ook een doelbewuste aansnijding hebben plaatsgehad, bijvoorbeeld om het water te benutten voor bevloeiing van de akkers. In ieder geval lijken de beekjes op de hogere gronden te zijn vergraven tot de vrijwel rechte watergangen die we ook uit het vroegste kaartmateriaal kennen.⁹¹ Een dergelijke vergraving had verschillende voordelen. Allereerst kon het afstromende drangwater op deze manier sneller worden afgevoerd naar lagergelegen gebied. Hiermee werd stagnatie van duinwater op de bouwlanden voorkomen. Daarnaast konden de beschikbare gronden nu zo efficiënt mogelijk ingedeeld worden. Alle locaties die geschikt waren als bouwland konden als zodanig worden ingericht. Het is op basis van deze gegevens niet aan te geven wanneer deze vergravingen hebben plaatsgevonden, maar mogelijk vond dit in een periode plaats waarin de behoefte ontstond grote delen van de beschikbare en geschikte gronden als bouwland in gebruik te nemen.

⁹¹ De Roo 1953, 180.

Afbeelding 4.10 Watergang E vanaf de Maer- of Korendijk in noordelijke richting. Deze watering loopt door een lage strook delgrond (MEe). Deze watering vervult al in 1681 een functie in de afwatering van de Castricummerpolder. Op de achtergrond de bebouwing van Castricum.

Ook in de lager gelegen gebieden maakte men gebruik van de landschappelijke situatie die het gevolg was van het Oer-IJ. De watergangen volgen hier de grillige loop van de delgronden (MEe, Afbeelding 4.10), die we ook eerder aanwezen als oude geulrestanten. Vanwege de lage ligging waren deze voormalige geulen van nature de meest voor de hand liggende mogelijkheid voor het afvoeren van het water. Bij het inrichten van de afwateringssloten in de Castricummerpolder is grotendeels aangesloten bij deze natuurlijke situatie. Dat de delgronden (MEe) in het knipkleilandschap (MPz) later niet, zoals de stroomgeulen, werden vergraven met bovengenoemde voordelen zal te maken hebben met de stugge en daardoor lastig te bewerken knipklei die hier op de oevers wordt aangetroffen. De oorspronkelijke, slingerende loop van de Oer-IJ-geulen bleef hier behouden.

Aanpassingen in de natuurlijke afwatering

Nu we hebben geconstateerd dat de wateringen binnen het studiegebied grotendeels de natuurlijke laagtes en geulen volgen van het Oer-IJ-landschap, is het interessant eens dieper in te gaan op de locaties waar deze samenhang juist niet lijkt op te gaan.

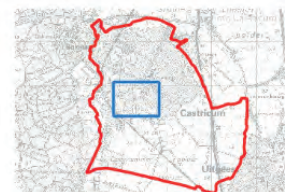
De Cie

Rond de beek de Cie (waterloop C) karteert De Roo geen stroomgeul. Het lijkt erop dat de waterloop hier dus niet de loop van een oude geul volgt zoals dat bij andere duinbeken wel het geval is.⁹²⁾ Het is daarom mogelijk dat we hier te

⁹²⁾ De Roo 1953.

Afbeelding 4.11 De bodemkaart uit 1951 rond de Cie (watergang C). Rond de waterloop zijn groene, zavelige stroken gekarteerd. (Stiboka 1951)

maken hebben met een gegraven water, bijvoorbeeld een verkeersverbinding tussen de Kerkbuurt en de overige vaarwaters in de polder en uiteindelijk de Dije. Er is weleens een haventje of overslagplaats -lokaal een stet genoemd- geopperd in de Cie ter hoogte van de Torenstraat.⁹³ Dit komt wat bevreemdend over, omdat de naam van de beek duidt op een afvoer van duinwater.⁹⁴ Een gedetailleerde bodemkaart die in 1951 is samengesteld door Stiboka geeft aanvullende informatie over de loop van de Cie (Afbeelding 4.11).⁹⁵ De kaart maakt onderscheid tussen zand (geel) en meer zavelig

materiaal (groen) in diverse tussenstadia. De stroomgeulen van de bodemkaart van De Roo, zoals rond watergang A en B, zijn op de kaart uit 1951 steeds met een groene kleur aangegeven. In deze geulen bevindt zich dus fijner materiaal dan in de omliggende stroom-wallen. Ook rond de Cie zien we in het gekarteerde gedeelte een duidelijke strook dergelijke zavelig grond met een kleiige onderlaag. De Cie lijkt daarmee hetzelfde patroon te volgen als de andere duinbeken in de Castricummerpolder: een vergraven duinbeek in een oude Oer-IJ-geul. De geul was kennelijk te smal om door De Roo als stroomgeul gekarteerd te worden.

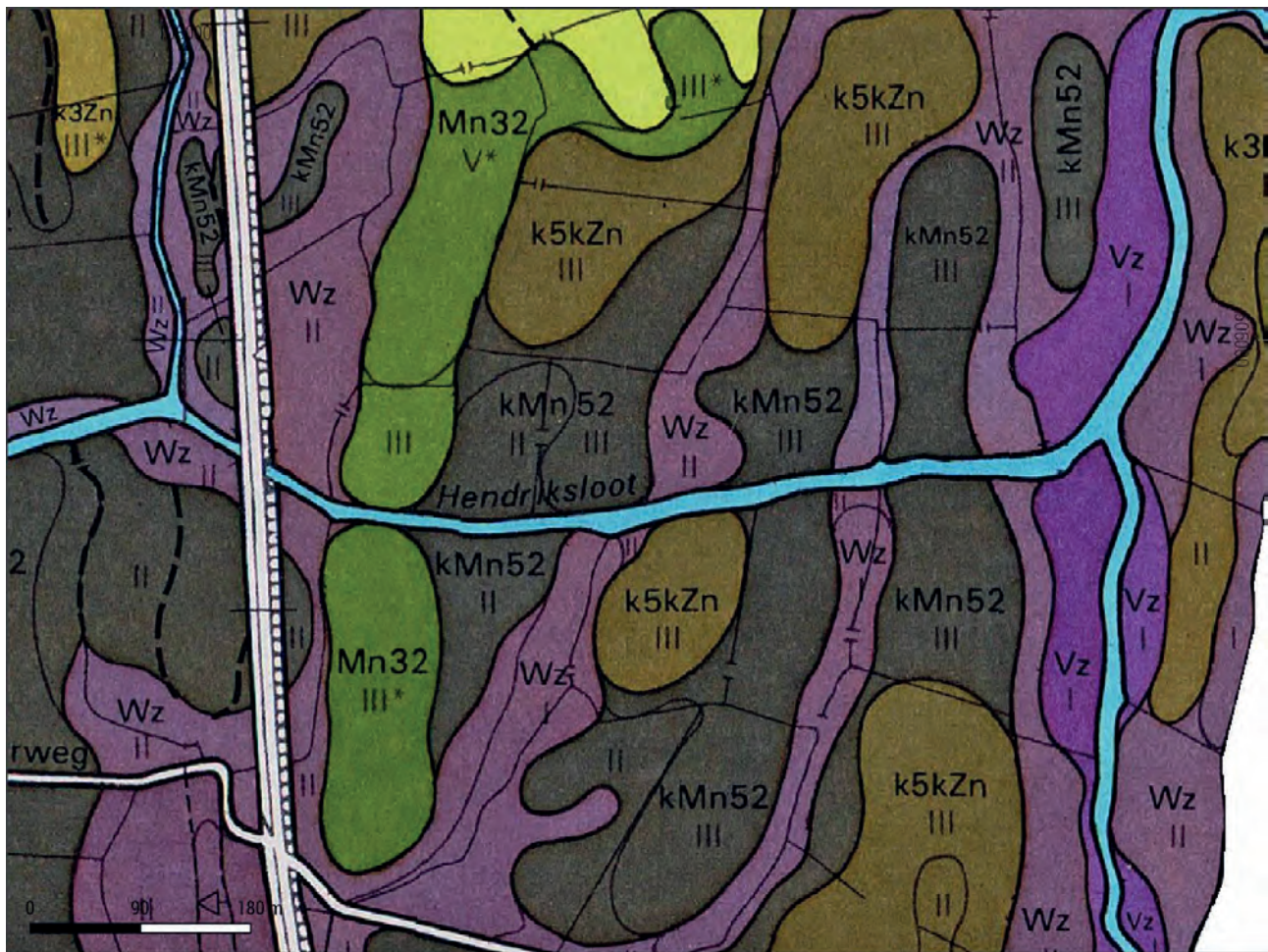
Hendriksloot en Heemstederdijk

Eén van de opmerkelijkste uitzonderingen op de natuurlijke richting in het landschap is de Hendriksloot (watergang F).

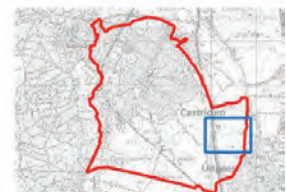
93) Mededeling Rino Zonneveld, d.d. 8 augustus 2016.

94) Zeiler 1995, 30.

95) Stiboka 1951.

Afbeelding 4.12 De Hendriksloot doorsnijdt verschillende bodemkundige eenheden. De stroomwallen en pikklei-gebieden zijn aangegeven met eenheden k5kZn, Mn32 en kMn52. De delgronden zijn te herkennen door de Wz-code. (Stiboka 1986)

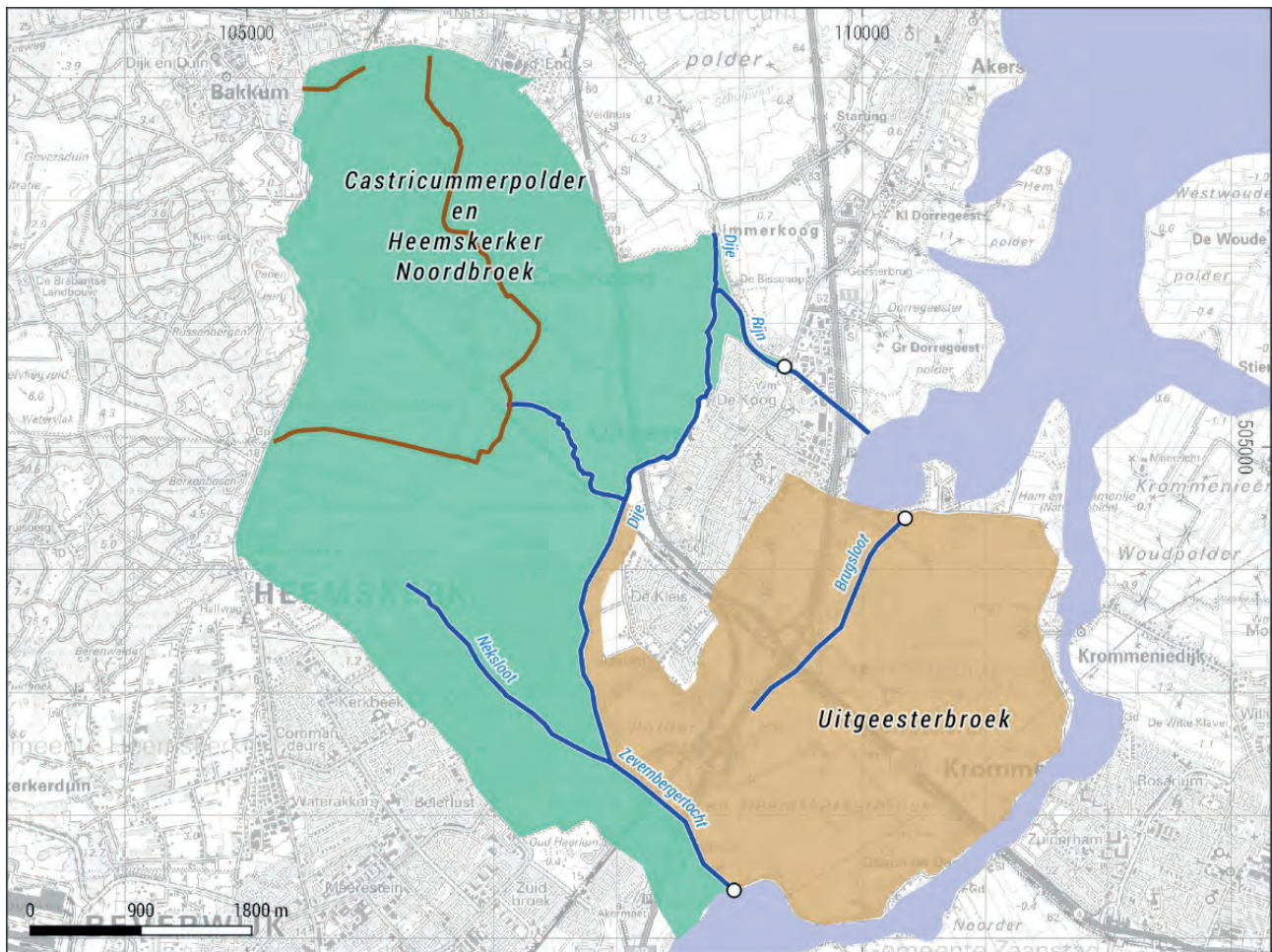
De sloot heeft een west-oostverloop, begint bij Cronenburg en sluit bij Uitgeest aan op de Dije (watergang K). Vooral ten oosten van de N203 is op gede-tailleerde bodemkaarten duidelijk te zien dat de sloot min of meer dwars door de door delgronden doorsneden kleiige stroomwallen loopt (Afbeelding 4.12). Dit wijst erop dat we hier niet te maken hebben met in natuurlijke omstandigheden gevormde geul, maar dat de Hendriksloot een kunstmatige, gegraven verbinding is.

De vraag is welke functie deze doorgraving heeft gehad. Om hierop een antwoord te vinden, zal ik een beeld schetsen van de waterstaatkundige situatie rond Castricum in de 16e eeuw. Zoals we gezien hebben in paragraaf 4.1 sloten de ingelanden van Heemskerk en Castricum in 1579 een

overeenkomst om een permanente *waterscuttinge* te realiseren tussen de beide dorpen, de latere Heemstederdijk. Er is bij deze afspraak ongetwijfeld een verband met de samenvoeging van de Heemskerker- en Uitgeesterbroek-polder als gevolg van een overeenkomst gesloten op 24 oktober 1577.⁹⁶⁾ Vóór die vereniging waterde de Heemskerker Noordbroek af in de Krommenije via de Zevenbergertocht, een natuurlijke zijtak van de Dije (Afbeelding 4.13).⁹⁷⁾ Deze afvoer werd in toenemende mate gehinderd door slib-afzettingen. Door een samenvoeging van beide genoemde waterschappen kon het water van Heemskerk nu via de

96) De Vries Azn 1876, 542.

97) Westenberg 1974, 47.

Afbeelding 4.13 De waterstaatkundige situatie in Castricum, Heemskerk en Uitgeest voor de fusie tussen de Heemskerker Noordbroek en Uitgeesterbroek in 1577. Castricum en Heemskerk wateren af via de Dijk en Zevenbergertocht. (Achtergrond: CC-BY Kadaster 2012)

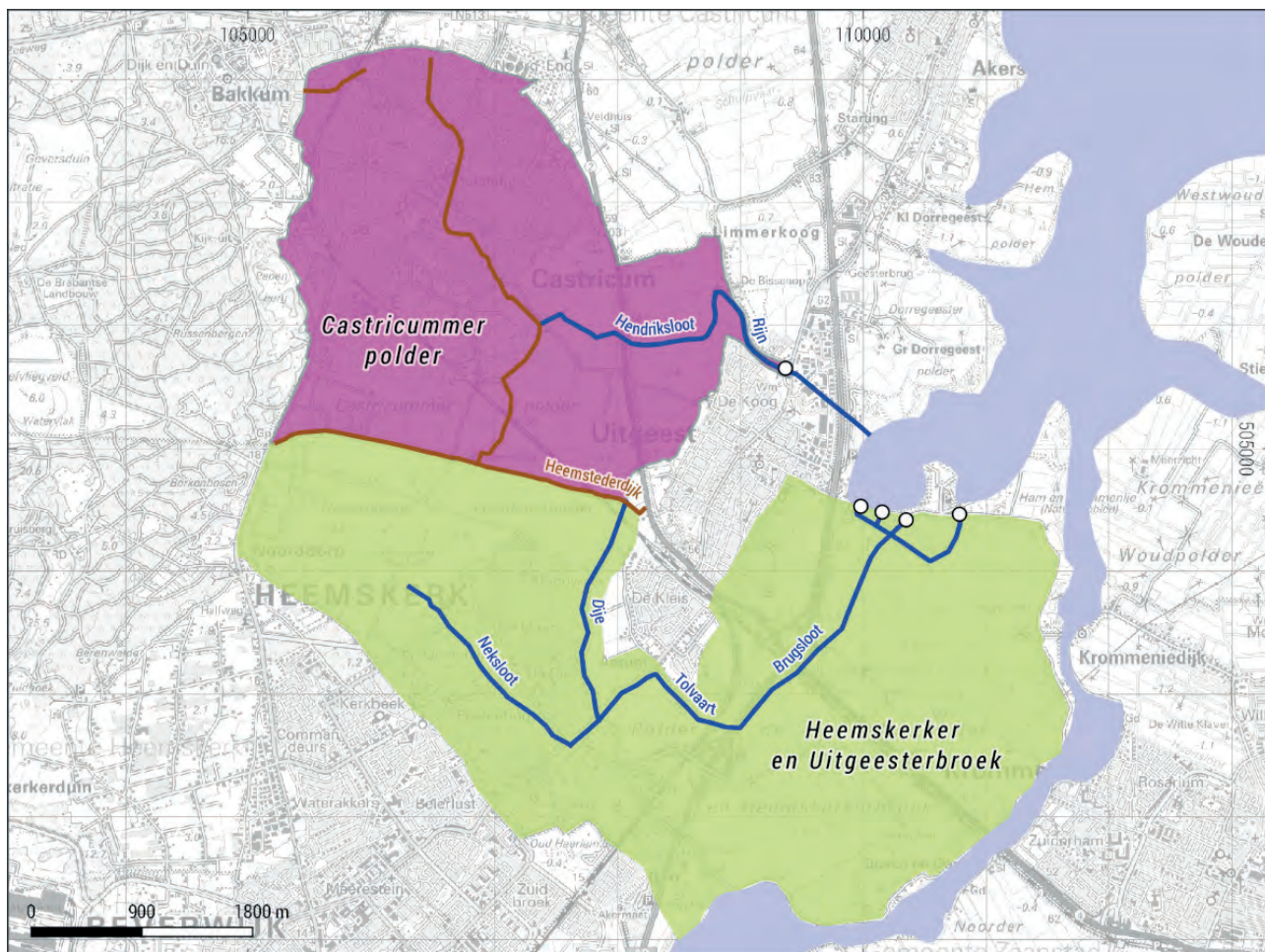
Uitgeesterbroekpolder op het Lange Meer geloosd worden, waar slib geen problemen vormde.

Als in die tijd de Heemstederdijk nog niet bestond, vormde de Heemskerker- en Castricummerpolder voor 1579 nog een eenheid (Afbeelding 4.13). De Castricummerpolder waterde af via de Dijk richting Heemskerk. In de nieuwe situatie na 1577, waarbij het Heemskerker water werd afgevoerd via de Uitgeesterbroek, zou de eigenaardige situatie ontstaan dat ook het Castricummer water via een bocht door de Heemskerker Noordbroek en de Uitgeesterbroek in het Lange Meer geloosd zou worden. Het spreekt voor zich dat deze situatie uit praktisch oogpunt wellicht niet onmogelijk, maar dan toch wel onwenselijk was. Problemen bleven dan ook niet uit: al spoedig na de vereniging van de Heemskerker- en Uitgeesterbroek

werden er in allerijl molens gebouwd omdat de natuurlijke afwatering via de aangelegde sluisen volstrekt onvoldoende bleek.⁹⁸⁾ Vandaar dat de ingelanden van Heemskerk en Castricum in het late voorjaar van 1579 in Haarlem bijeenkwamen om afspraken te maken over een waterscheiding tussen de beide bannen, en daarmee effectief een nieuw waterschap schiepen: de Castricummerpolder (Afbeelding 4.14).

Met het realiseren van de Heemstederdijk en het afsluiten van de Dijk moest het afstromende duin- en regenwater op Castricums gebied op een andere manier geloosd worden. De verbinding die daarvoor bij uitstek in aanmerking kwam was

⁹⁸⁾ De Vries Azn 1876, 542-543.

■ Boezemwater — Dijken ○ Sluis of molen
— Wateringen

Afbeelding 4.14 De waterstaatkundige situatie in Castricum, Heemskerk en Uitgeest na de aanleg van de Heemstederdijk na 1579. Heemskerk en Uitgeest wateren af via de Tolvaart en de Brugsloot. Castricum watert af via de Hendriksloot en de Rijn. (Achtergrond: CC-BY Kadaster 2012)

de Rijn, die als zijtak van de Dije direct in verbinding stond met het Lange Meer en de Schermerboezem. De Hendriksloot werd zodanig aangelegd, dat deze alle watergangen die duinwater afvoerden (watergang A t/m D) verbonden werden met de Dije (Afbeelding 4.15). De aanleg van de Heemstederdijk en het graven van de Hendriksloot zullen onderdeel geweest zijn van één project, de sloot zal dus in of niet lang na 1579 zijn gegraven. Hiermee was de afwatering van het nieuwe waterschap geregeld. Dat de Castricumerpolder direct of vrij snel na stichting werd voorzien van windbemaling, blijkt uit de vroegste vermelding van een watermolen aan het einde van de Rijn op een kaart van Bruinsz uit 1588.⁹⁹⁾

99) RAA, Archiefbeschrijving Castricumerpolder. RAA, Archiefbeschrijving Castricumerpolder.

Deze voorgestelde gang van zaken lost niet op dat er in 1544 al melding is van een afwatering van het Castricum water via een sluisje bij het oude kerkhof van Uitgeest, en dus bij het einde van de Rijn ongeveer op de locatie waar later de molen van de polder wordt gebouwd. Dat lijkt in tegenspraak met het ontstaan van de polder als eenheid pas 35 jaar later. Om dit te verklaren kunnen we de inrichting van waterschappen vóór het toepassen van bemaling bestuderen. De behoefte aan een scherp begrensd waterschap ontstond pas na de invoering van dergelijke bemaling. De al besproken Uitgeester- en Heemskerkerbroek, die vanaf 1577 fuseerden bijvoorbeeld, bestonden hiervoor *bestuurlijk* wel uit twee aparte eenheden met hun eigen wijze van afwatering, maar er was geen harde waterscheiding die de beide waterschappen van elkaar

Afbeelding 4.15 De Hendriksloot in oostelijke richting. Achter het wijkje van Uitgeest staat (niet zichtbaar) de molen De Dog die het Castricumse water uitmaalde op de Lange Meer. (Foto: Koen van den Driesche)

scheidde.¹⁰⁰⁾ Dat was hier ook nauwelijks mogelijk, omdat de Dije, die voor beide bannen een belangrijk deel van de afwatering verzorgde, hier de grens vormde tussen beide dorpen. Ook in West-Friesland zijn er voorbeelden van dergelijke waterschappen met ‘watergemeenschap’.¹⁰¹⁾ De Heemskerker Zuidbroek, die later bij de Uitgeester- en Heemskerkerbroek gevoegd zou worden, was tot 1675 één geheel met de naastliggende Wijkerbroek.¹⁰²⁾ Het lijkt er dus op dat zo’n situatie niet ongewoon was. Het is dus goed mogelijk dat naast Heemskerk en Uitgeest, die elk hun eigen uitwateringssluizen hadden op verschillende locaties, ook Castricum een sluis had die kon worden gebruikt voor het lozen van overtollig water mocht dit door overvloedige regenval onvermijdelijk zijn. Hiervoor is een watergang als de Hendriksloot niet noodzakelijk, de Rijn wordt ook in de natuurlijke situatie gevoed door afstromend water uit het noordelijk deel van de latere Castricumerpolder.

De Broeksloot

Ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt zien we op de bodemkaart van De Roo een stroomgeul (MDb) die een voortzetting is van de delgronden ten noorden van de Maer-

of Korendijk en de geul van de Heemstede (Afbeelding 4.16). Ook ten westen van de spoorlijn, ten zuiden van de Kramersweg, zijn stroomgeulgronden gekarteerd. Als we deze twee gebieden met elkaar verbinden ontstaat het beeld van een voormalige Oer-IJ-geul die ten zuiden van de Kerkbuurt gelopen heeft. De geul ligt in het verlengde van een lange strook delgrond die in zuidelijke richting de Maer- of Korendijk kruist en vervolgens zijn loop vervolgt richting Heemskerk. Analoog aan de situatie bij de Cie en de overige aangetroffen duinbeken in de Castricumerpolder is het goed mogelijk dat ook door deze voormalige stroomgeul na het ontstaan van de jonge duinen een duinbeek of -rel heeft gelopen, die via de genoemde delgronden afwaterde richting Heemskerk en daar de Neksloot wordt genoemd. De minuutplannen uit 1821 geven op deze locatie echter geen spoor van een restant van een duinbeek of voormalige geul in de verkaveling.¹⁰³⁾ Wel is iets ten zuiden ervan een rechte waterloop gekarteerd die op de kaart van Dou Broecksloot heet en zowel bij zijn oorsprong als ter plaatse van de kruising met de stroomgeulgronden een knik maakt in de richting van de oude geul.¹⁰⁴⁾ Deze sloot vertoont geen enkele relatie met de onderliggende bodemkundige samenstelling. Dit wijst

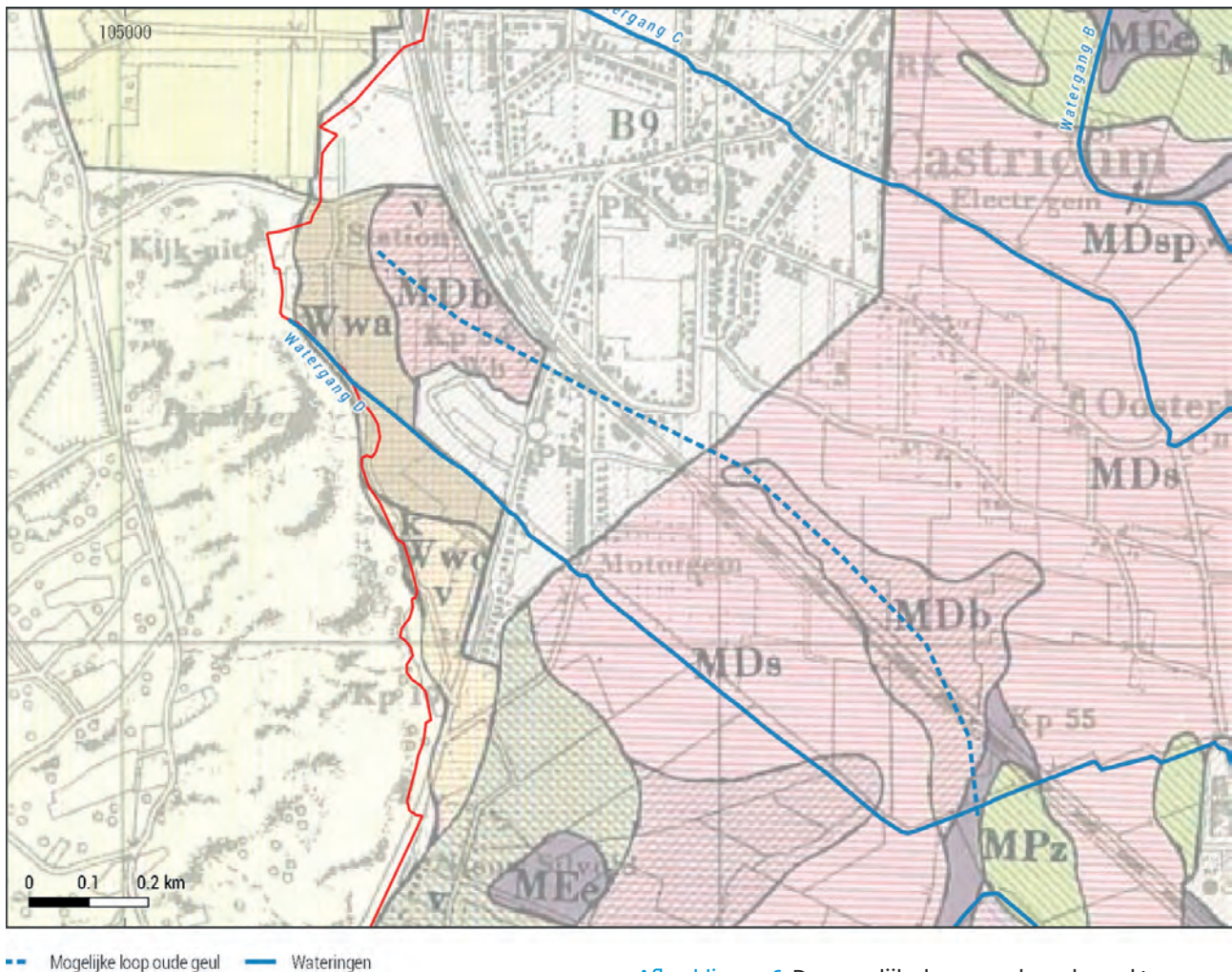
¹⁰⁰⁾ Westenberg 1974, 42.

Westenberg 1974, 44.

Westenberg 1974, 47.

¹⁰³⁾ De Roo 1953; Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 2.

¹⁰⁴⁾ Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4).

Afbeelding 4.16 De mogelijke loop van de oude geul ten noorden van de Broeksloot (watergang D). De kaarsrechte Broeksloot doorsnijdt een stroomwal. (De Roo 1953)

samen met zijn nagenoeg rechte verloop op een gegraven afwatering. Zou de situatie ten zuiden van de Kerkbuurt kunnen wijzen op een verlegging van de oorspronkelijke beek enkele honderden meters richting het zuiden naar de Broeksloot? De opvallende knik in de Broeksloot bij de binnenduinrand lijkt hier wel op te wijzen. Hier tapt de sloot de oorspronkelijke bron van de beek aan en leidt deze richting het zuiden. Ter plaatse van de aansluiting met de delgronden ten westen van Heemstede zou de beek weer zijn natuurlijke loop gevolgd kunnen hebben, bijvoorbeeld via de watergang E richting Heemskerk. Bij de aanleg van de Maer- of Korendijk in de 12^e eeuw werd deze natuurlijke afwatering afgesloten en moest het duinwater via de Molenwatering (watergang G) ten oosten van Heemstede worden geleid richting de Dije. Toen ook deze mogelijkheid werd afgesneden bij de aanleg van de Heemstederdijk werd het water van de Broeksloot via de nieuw gegraven Hendriksloot afgevoerd. Hiervoor moest

een nieuwe verbinding aangelegd worden onder de Heemstederweg en via het terrein van Cronenburg. Gezien het grillige verloop van de sloot in dit deel moest de nieuwe watering zich voegen naar de verkaveling van de landerijen bij het voormalige kasteel. Deze verlenging, die op de kaart van Dou Oostervens Watering heet, loopt *binnendijs* tot de aansluiting bij de Hendriksloot, door een watertje dat lokaal bekend staat als *Viskom*. Ergens tussen de 17^e en 20^e eeuw werd er opnieuw een wijziging doorgevoerd die de situatie nog enigszins compliceerde, want op de waterschapskaart uit de eerste helft van de 20^e eeuw loopt het water niet meer over het land van Cronenburg, maar buitenom via de *Cronenburgersloot*. Deze situatie bestaat ook nu nog.¹⁰⁵⁾

105) Zuurbier 1989, 15; Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier 2015, tekeningnr. GB15-100.

Een vroege waterschapskaart?

In de collectie van de 19^e-eeuwse kaartenverzamelaar Johannes Bodel Nijenhuis bevindt zich een manuscriptkaart van een onbekende maker van het gebied tussen Beverwijk en Akersloot (Bijlage D). In de collectiebeschrijving is de kaart gedateerd in de 17^e eeuw. Uit de afgebeelde topografie kan inderdaad een globale datering worden afgeleid: de abdij van Egmond is getekend in de ruïneuze toestand die het gevolg was van de brandstichting door de geuzen in opdracht van Diederik van Sonoy in 1573.¹⁰⁶⁾ De Schermer is nog een open water: dit meer is in 1635 bedijkt en drooggemalen.

Het doel van de kaart is niet bekend, maar de duidelijke afbeelding van wateringen, dijken, sluizen en molens doet een waterstaatkundige functie vermoeden.¹⁰⁷⁾ Zowel de Hendriksloot als de Heemstederdijk zijn prominent weergegeven. Opvallend is ook de ingetekende verbinding van de Broeksloot (watergang D) bij Heemstede naar de Hendriksloot (watergang F). In Heemskerk en Uitgeest is de na 1577 totstandgekomen afwatering afgebeeld: de Zevenbergertocht heeft geen verbinding meer met de Krommenije, maar de Dije en Nekslot zijn verbonden met de Uitgeester afwatering via de Tolvaart bij Assum.

Gezien de duidelijke kartering van de eind 16^e eeuw genomen maatregelen en het compleet afbeelden van de drie gewijzigde waterschappen kan het haast niet anders of de kaart heeft iets met deze wijzigingen te maken. Is het mogelijk dat de kaart tot doel had de nieuwe waterstaatkundige situatie van de Castricum-, Heemskerkerpolder en Uitgeesterpolder weer te geven na de laat 16e-eeuwse veranderingen?

Op de *reden* van de verlegging van de oude beek naar het tracé van de Broeksloot zal ik later nog terugkomen.

Het is opvallend dat de twee waterlopen waarvan ik heb kunnen aantonen dat ze aangelegd zijn beide *sloot* genoemd worden. Duinbeken in het studiegebied hebben, ook als ze vergraven zijn, altijd een *beek*-naam.

4.3 Conclusie

De afzetting van knipklei in de Castricumerpolder vond niet alleen plaats in de vroege middeleeuwen, maar kon ook na de aanleg van dijken nog doorgaan. Het is zeer waarschijnlijk dat de (regionale) gewoonte om 's winters landerijen onder water te zetten nog tot in de 19e eeuw tot opbouw van dit kleidek heeft geleid.

De bedijkingen in de Castricumerpolder hadden tot doel de hogere stroomwalgronden te beschermen tegen het overstromingswater. Het tracé van de bedijking is nauwkeurig ingegeven door de bodemkundige situatie. Daar waar voordeel viel te behalen door ten koste van kleine stukken stroomwal de dijk een iets gunstiger loop te geven gebeurde dit. De dijk van Heemstede naar de duinrand volgt de oude grens tussen Castricum en Heemskerk en is niet beïnvloed door de fysisch-geografische situatie. Op deze manier konden grote delen stroomwalgronden binnendijks worden gebracht.

De restgeulen van het Oer-IJ hebben grotendeels de

afwateringsmechanismen van de Cas-tricumerpolder bepaald. Deze geulen zijn op de bodemkaart van De Roo herkenbaar als stroomgeulen en delgronden. De belangrijkste *wateringen* volgen deze oude geulen. De waterstaatkundige situatie in de 17^e en 20^e eeuw blijkt grotendeels identiek en ook de huidige toestand komt ondanks de uitbreidingen van Castricum vrijwel overeen met de 17e-eeuwse waterstaat van de polder. In de wat hoger gelegen, zandige gebieden van de polder zijn veel natuurlijke afwateringen in de verlande geulen geheel of gedeeltelijk vergraven. In één geval kan aannemelijk gemaakt worden dat de afwateringsfunctie van een bestaande restgeul is vervangen door een watering enkele honderden meters zuidelijker. In het oostelijk deel van het studiegebied volgt de afwatering in nog sterkere mate de natuurlijke onderliggende geulenstructuur van de oude Oer-IJ-monding. De kleiige gronden zijn daar lastiger te bewerken en werden minder intensief gebruikt. De delgronden konden daardoor blijven voortbestaan als tracé van de afwateringssloten van het gebied.

In het landschap zijn ingrepen in de waterstaat herkenbaar doordat ze afwijkend van de onderliggende fysische gesteldheid liggen. De Hendriksloot vormde na zijn aanleg eind 16e eeuw de centrale spil in de afwatering van de polder door verschillende duinbeken te verbinden met de Dije. Het graven van deze nieuwe watering was noodzakelijk na de afsluiting van de Dije door de aanleg van de Heemstederdijk, die de Heemskerker- en Castricumerpolder van elkaar scheidde. De nieuwe afvoer van Castricum's water vond na 1579 plaats via de Rijn ten noorden van Uitgeest, waar op hetzelfde moment of kort daarna een molen werd gebouwd voor de bemaling van de Castricumerpolder.

De waterlopen met een *beek*-naam hebben een natuurlijke oorsprong die met een sloot-naam zijn gegraven of verlegd.

¹⁰⁶⁾ Van Wijk z.d.

¹⁰⁷⁾ Van Wijk z.d., punt 8.

Hoofdstuk 5 | Buurten en geesten

Twee geesten van Castricum zijn vanaf de Papenberg met enige fantasie en verrekijker nog wel te zien: de Oosterbuurt waar het Bonhoeffer College ligt en de geest van Heemstede, net zuidelijk van de spoordijk.

(Roos 1995)

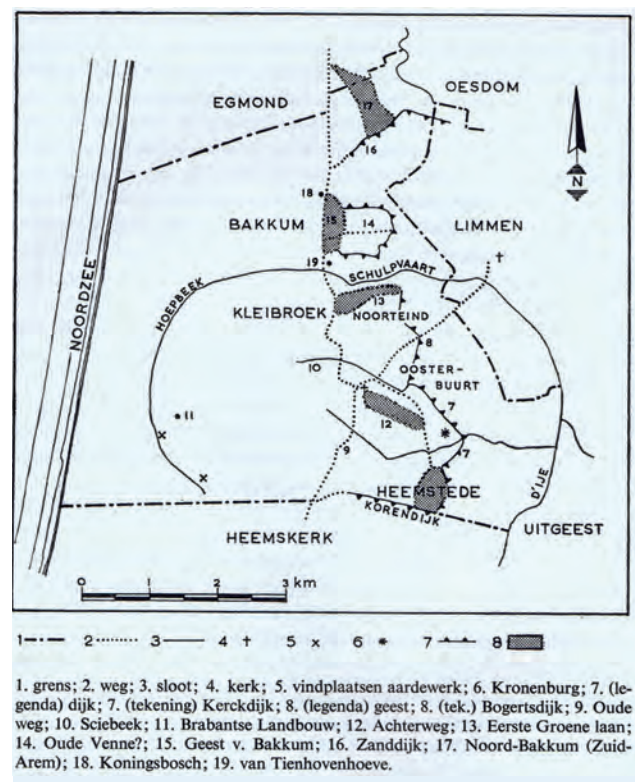
5.1 Inventarisatie van buurtgrenzen en geesten

Buurten en buurtgrenzen

Binnen de gemeente Castricum waren vijf buurten die het vroegere dorp vormden en elk hun eigen schepen leverden voor het dorpsbestuur: de Kerkbuurt, Oosterbuurt, Heemstede, Kleibroek en Noordend (Afbeelding 5.1).¹⁰⁸⁾ Over de begrenzing van de vijf buurten in Castricum zijn we slecht ingelicht. Op de 18^e eeuwse kaart van Rollerus staan de buurtschapsgrenzen aangegeven, maar omdat de in- getekende percelering vaak onnauwkeurig is, is de precieze loop van de grens in die tijd niet altijd makkelijk te bepalen. Op Afbeelding 5.2 heb ik een poging gedaan de buurt- begrenzing van Rollerus over te zetten naar de situatie op de vroeg-20^e-eeuwse topografische kaart. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen fysisch-geografische grenzen, topografische grenzen (zoals wegen en perceelsgrenzen) en grenzen die geen relatie lijken te hebben met de fysische topografische elementen.

Type buurtgrens	Criterium
Fysisch-geografische grens	Stroomgeul (Mdb) Delgrond (MEe)
Topografische grens	Weg of pad Dijk Sloot of vaart Perceelscheiding
Overige grens	-

Tabel 5.1 Geinventariseerde typen buurtgrenzen en criteria.

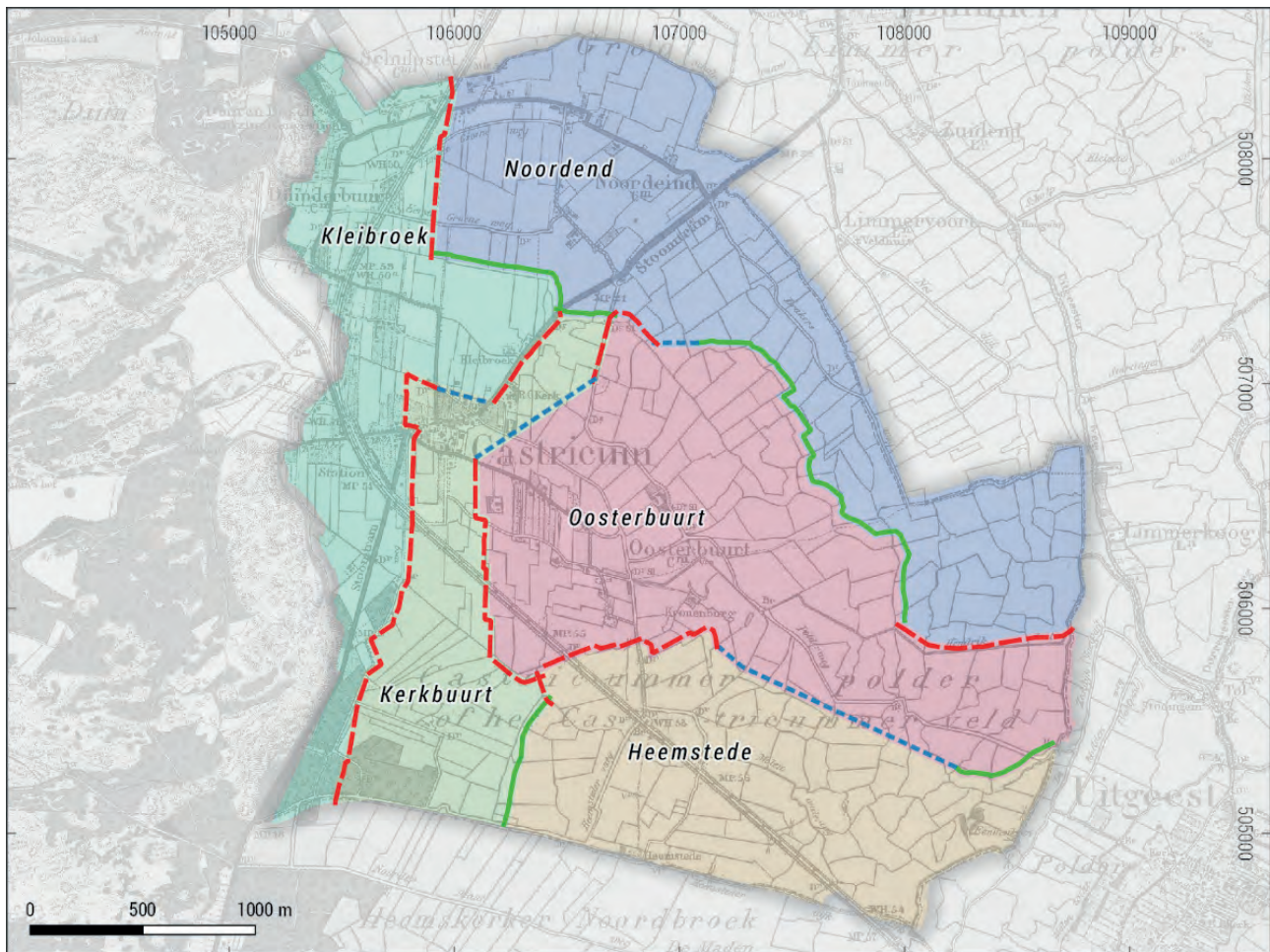
Afbeelding 5.1 De buurten en geesten volgens De Cock (De Cock 1965, 160).

Geesten

Er worden in de Castricummerpolder door De Cock drie geesten onderscheiden: Noordend, Kerkbuurt-Oosterbuurt en Heemstede.¹⁰⁹⁾ Ik onderwerp de ligging en begrenzing van deze geesten hieronder aan een nader onderzoek. Hiervoor zijn voor elke geest de bodemkundige eigenschappen, percelering en toponiemen betrokken. Waar nodig zal de

¹⁰⁸⁾ De Cock 1965, 159.

¹⁰⁹⁾ De Cock 1965, 159-165.

Type Buurtgrens

- Fysisch-geografische grens
- - - Topografische grens
- - - Geen relatie met fysische geografie en topografie

Afbeelding 5.2 De buurtindeling van de kaart van Rollerus (1737) ingetekend op het Bonneblad uit 1910. (Chromotopografische kaart des Rijks, blad 294, uitgave 1910)

naar aanleiding van dit onderzoek de begrenzing van de geesten worden aangepast. Op Afbeelding 5.10 is zowel de door De Cock vastgestelde begrenzing als de in deze studie aangepaste begrenzing weergegeven.

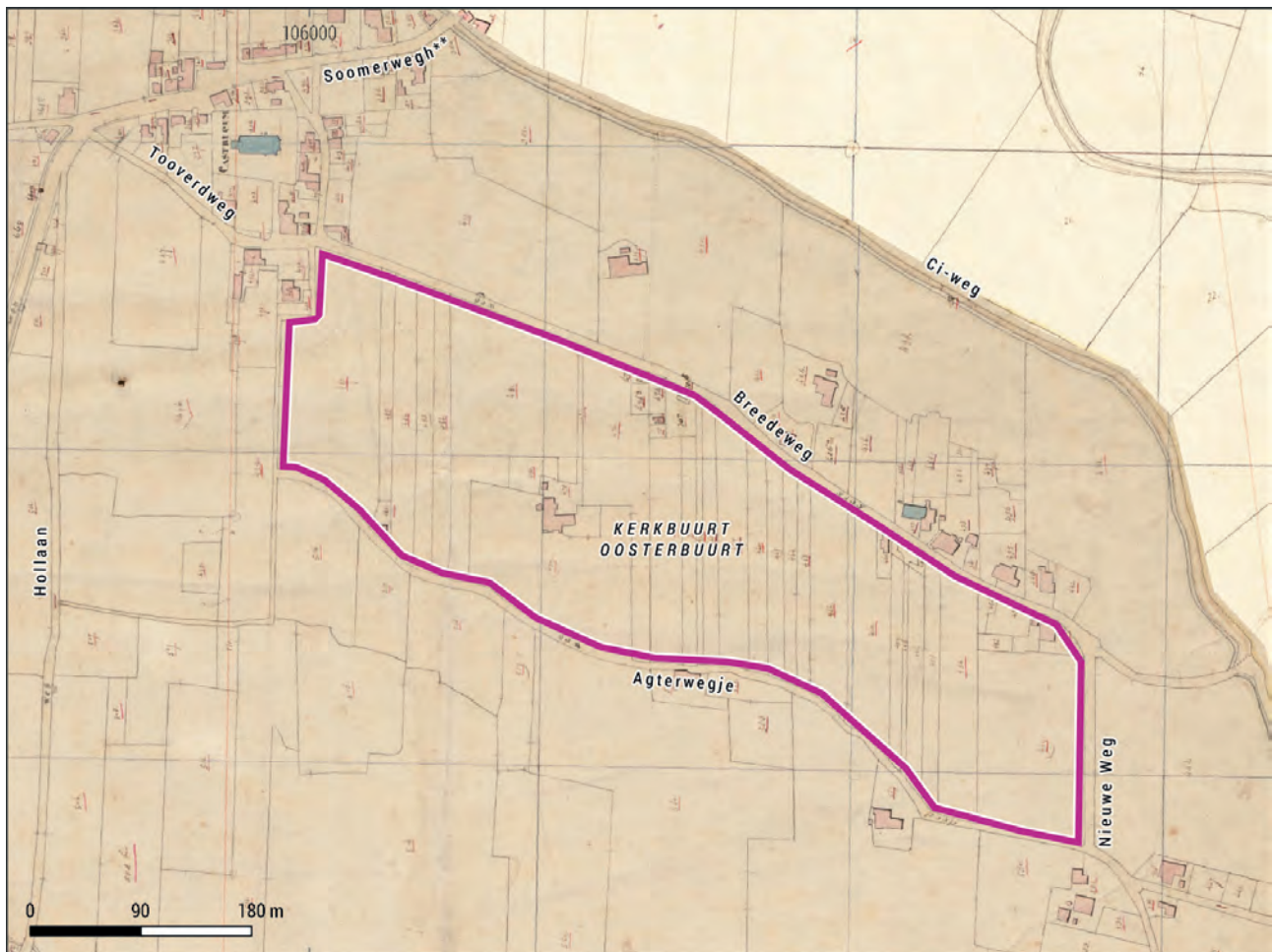
Noordend

Studie van het beschikbare kaartmateriaal laat zien dat de door De Cock veronderstelde westelijke begrenzing van de Noordendergeest bezwaarlijk juist kan zijn (Afbeelding 5.1). De verkaveling heeft op het westelijke gedeelte van deze geest op de minuutplannen geen strookvormig karakter, dat kenmerkend lijkt te zijn voor de 19^e-eeuwse verschijningsvorm van geesten (Afbeelding 5.6). De percelering lijkt hier georiënteerd te zijn op een tussen de Stetweg en Tweede Groene Laan lopende waterloop. Deze waterloop lijkt een voortzetting te vinden

aan de overzijde van de Tweede Groenelaan, waar de bodemsamenstelling door De Roo als stroomgeulgrond (MDb) gekarteerd wordt (Afbeelding 4.8).¹¹⁰⁾ De veldnamen die verwijzen naar de ligging op de geest (*Akker op de Noordendergeest*) liggen alle op het oostelijk deel van Noordend. In tegenstelling tot het oostelijke deel van de geest zijn de percelen in het westelijk deel hoofdzakelijk in gebruik als weiland.¹¹¹⁾ We kunnen de westelijke begrenzing op basis van bodem en grondgebruik dus verplaatsen, bijvoorbeeld naar de scheiding tussen perceel 153 en 154 op de overgang van strookvormige percelen naar de meer blokvormige.

¹¹⁰⁾ De Roo 1953.

¹¹¹⁾ Stuifbergen et al. 1996, 26.

 Geesten

Afbeelding 5.3 De geest Kerkbuurt-Oosterbuurt op het minuutplan (Achtergrond: Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 2)

Kerkbuurt-Oosterbuurt

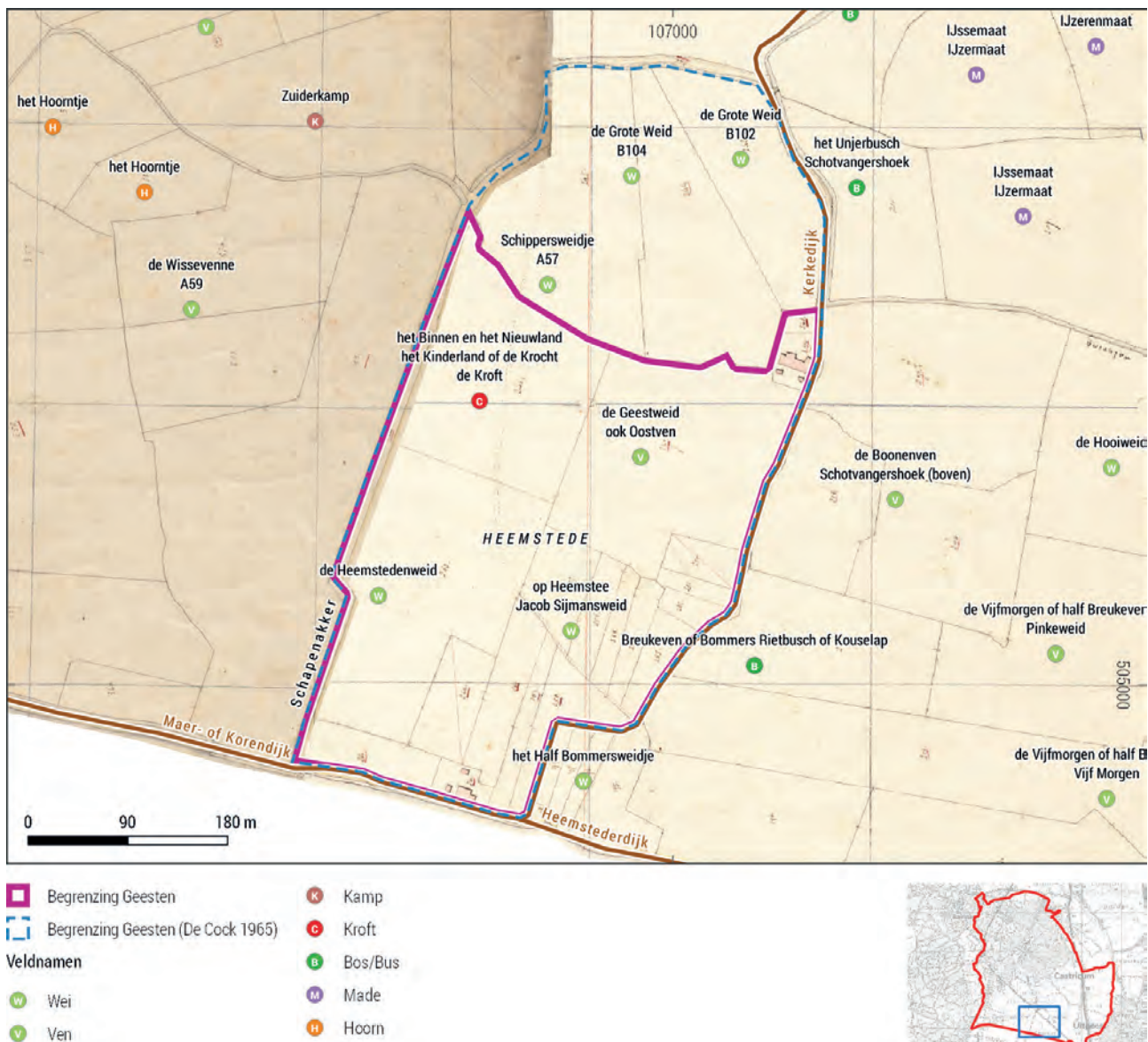
De geest *Kerkbuurt-Oosterbuurt* wordt door De Cock begrensd door de Breedeweg en het Agterwegje (Afbeelding 5.3). Op het minuutplan zien we hier strookvormige verkaveling terug en de geest ligt geheel op een stroomwal (Mdb, Afbeelding 5.11).¹¹²⁾ Door deze geest loopt de buurtgrens tussen de Kerkbuurt en de Oosterbuurt. De boerderijen liggen in de 19e eeuw alle buiten de geest aan de randwegen, op één uitzondering na. Op deze geest zijn geen veldnamen verzameld door de werkgroep Oud-Castricum, dus er zijn geen naamkundige aanwijzingen dat deze geest ook door de bewoners als zodanig werd aangeduid.

Heemstede

De geest van de buurt *Heemstede* mist in de 19e eeuw bijna geheel de op de andere geesten aanwezige strookverkaveling (Afbeelding 5.5 en Bijlage A). De Cock begrenst de Heemstede door de Schapenakker, Kerkedijk en Maer- of Korendijk. Alleen in het zuidoostelijk deel zijn op de minuutplans kleine, strookvormige akkertjes te zien, maar de relatie met de vorm van de geest is hier vrij onduidelijk.¹¹³⁾ Opvallend is het op de minuutplans gekarteerde en dwars over de geest lopende voetpad, dat aansluit op de perceelsgrenzen van dit strookvormig verkavelde bouwland in de zuidoosthoek van Heemstede. Dit voetpad is een voortzetting van de

¹¹²⁾ Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 2.

¹¹³⁾ Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie C, Blad 3.

Afbeelding 5.5 De Heemstedgeest op de minuutplannen uit de 19e eeuw. De veldnamen zijn geïnventariseerd door de Werkgroep Oud-Castricum (Achtergrond: Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie C, Blad 3)

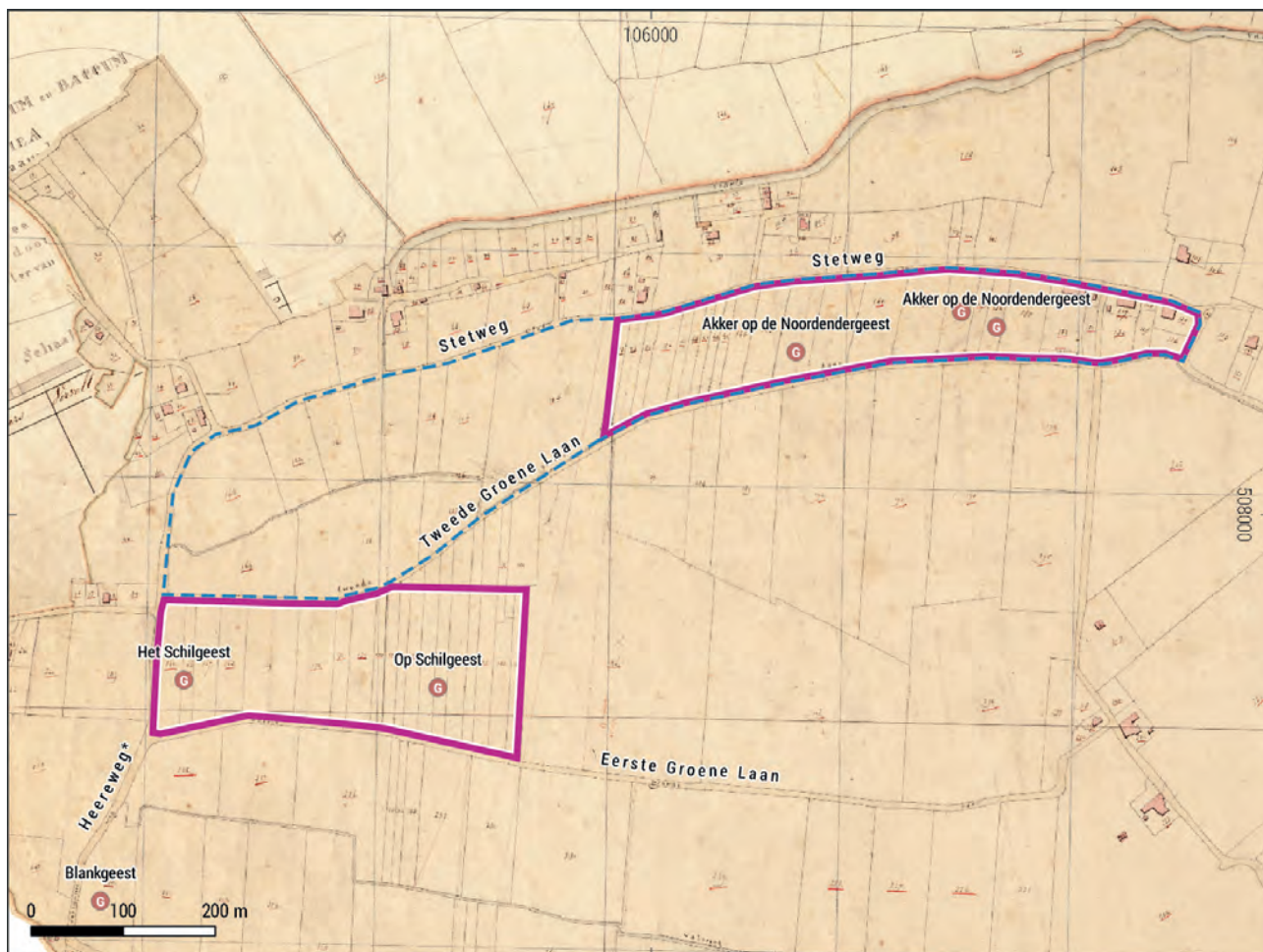
tegenstelling tot de minuutplannen zich veel verder noordwaarts uitstrekt over het perceel dat in de veldnamen-inventarisatie *Geestweid* of *Oostven* wordt genoemd (Afbeelding 5.5). De 16e-eeuwse strookvormige percelen wijzen echter op een gebruik als bouwland. De precieze begrenzing van de geest in Heemstede is op basis van het kaartboek niet geheel te achterhalen, maar in de 16e eeuw lijkt deze zich in ieder geval uitgestrekt te hebben tot aan de eerdergenoemde geul. Ten noorden van de geul karteert De Roo pikkleigonden en delgronden die gezien hun samenstelling eerder als weide of hooiland in gebruik zijn geweest.¹¹⁹⁾ Op basis van deze bevindingen zou ik de

noordelijke grens van de Heemstedgeest willen trekken op de delgronden van de oude geul ten noorden van de Geestweid.

Overige geesten

Naast deze in de literatuur aangetroffen geesten zijn er aanwijzingen gevonden dat de Castricums ook andere locaties als *geest* kenden en als zodanig aanduiden. Ik zal ze aan een nader onderzoek onderwerpen.

¹¹⁹⁾ De Roo 1953.

- Begrenzing Geesten
- Begrenzing Geesten (De Cock 1965)
- Geest-veldnaam

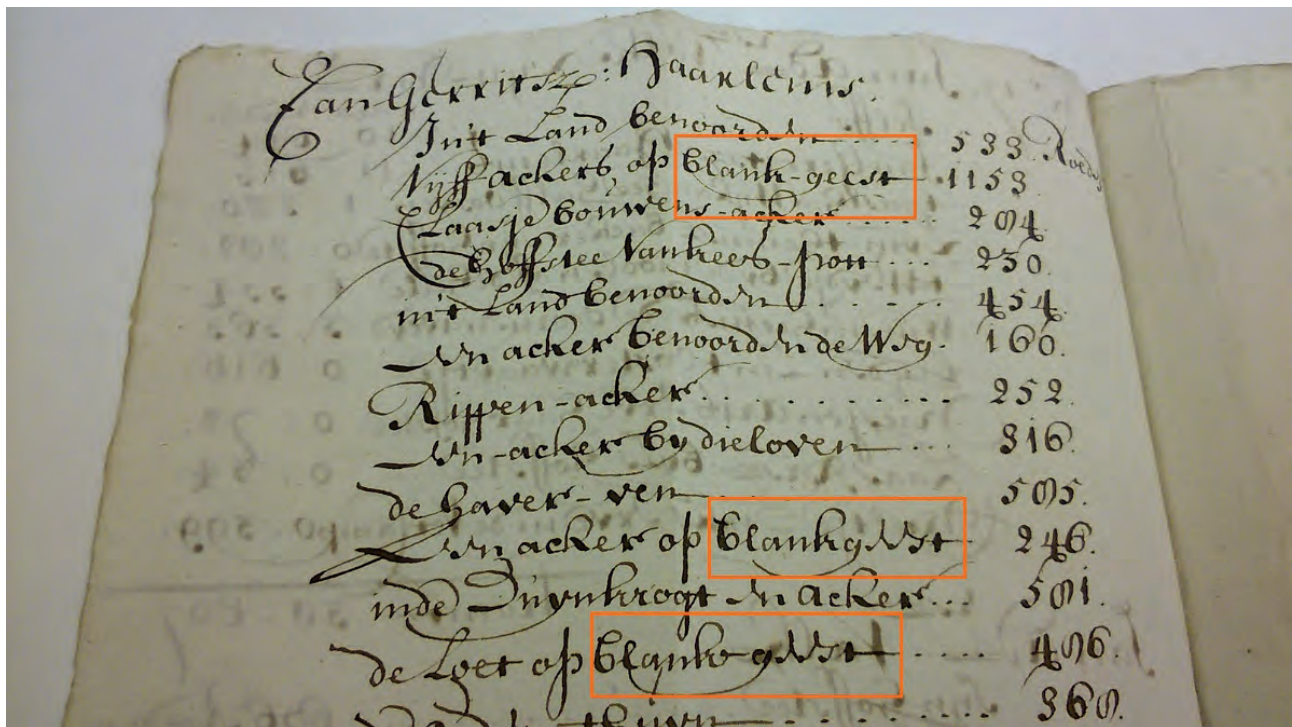
Afbeelding 5.6 De Noordendergeest (rechtsboven) en de Schilgeest (linksonder) op de minuut-plans uit de 19^e eeuw. De veldnamen zijn geïnventariseerd door de Werkgroep Oud-Castricum (Achtergrond: Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 1).

In de veldnameninventarisatie van de Werkgroep Oud-Castricum treffen we tussen de Eerste en Tweede Groenelaan diverse *geest*-toponiemen aan. Hier vinden we onder andere *Het Schilgeest* en *Op Schilgeest*. Ter plaatse zien we tussen beide genoemde lanen op het minuutplan de kenmerkende strookvormige verkaveling loodrecht op de wegrichting, zodat we kunnen aannemen dat hier een niet door De Cock geïnventariseerde geest gelegen heeft, omsloten door de beide Groenelananen (Afbeelding 5.6 en Bijlage A). In de 19^e eeuw is deze geest nog geheel als bouwland in gebruik.¹²⁰⁾ In een inventarisatie van wegen in de gemeente Castricum en

Bakkum van rond 1850 wordt dwars over deze geest een *Voetpad van [of aan] Schilgeest* genoemd.¹²¹⁾ De oostelijke en westelijke begrenzing van deze geest laten zich minder duidelijk uit het kaartbeeld aflezen. Op basis van de veldnamen en de in de 19^e eeuw aanwezige strookverkavelingen kan de globale oostgrens worden bepaald. De westelijke begrenzing is mogelijk gevormd door de Heereweg, maar de situatie in de 19^e eeuw sluit een eventuele uitbreiding richting het westen niet uit. Stuijbergen *et al.* vermoeden dat de naam Schilgeest iets met schelpen te maken heeft, wat gezien de ter plaatse aanwezige schelprijke overslaggronden

¹²⁰⁾ Stuijbergen *et al.* 1996, 26.

¹²¹⁾ RAA, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr 523, volg.nr. 27.

Afbeelding 5.8 Verschillende percelen liggen op de Blankgeest. (RAA, Archief van de gemeente Castricum (1551-1811), inv.nr. 80)

geen onaardige suggestie is.¹²²⁾ Als alternatief kan wellicht gedacht worden aan een verband met het uit de waddenregio bekende *schil(d)* als aanduiding voor een geul in ondiep water of een ondiepe geul (cf. *Oudeschild*, de riviernaam *Schelde* en het Engelse *shoal* 'ondiep'), dus 'geest gelegen bij een ondiepe geul'.¹²³⁾ Zowel boven als onder de geest zijn brede waterlopen gekarteerd op de minuutplans. Tegenwoordig is deze geest geheel onder de bebouwing van Castricum verdwenen. Hierdoor is nader veld- of kaartonderzoek om de ligging van de Schilgeest te bevestigen niet mogelijk.

Ten zuiden van de Schilgeest is op één perceel nog een *geest*-toponiem vastgelegd: *Blankgeest*. Het perceel met deze naam ligt op de hoek van de Herenweg en de Cleybroeckerweg. Het is niet direct duidelijk is hoe hier de begrenzing van een eventuele geest is geweest. Uit een opsomming van landerijen uit 1720 blijkt echter dat de Blankgeest voor meer dan één perceel gebruikt werd (Afbeelding 5.8). In dit register worden in totaal zeven akkers *op Blankgeest* genoemd met een totale oppervlakte van 1885 roeden.¹²⁴⁾ Hieruit kan worden afgeleid dat de Blankgeest vroeger aanzienlijk groter was dan alleen het perceel waarop de naam door Oud-

Castricum geattesteerd is. Ook het feit dat de genoemde akkers consequent worden aangeduid als liggend *op Blankgeest* geeft aan dat we hier niet met een perceelsnaam maar eerder met een gebiedsaanduiding van doen hebben.

Voor meer informatie over de ligging en begrenzing van de Blankgeest zijn de *oud-rechterlijke archieven van Castricum* geraadpleegd.¹²⁵⁾ Hierin zijn aan- en verkopen van land vastgelegd. Bij elke verkoop wordt de ligging van het land omschreven door het aangeven van de eigenaren of namen van de belendende percelen en eventuele waterlopen en wegen die aan het perceel grensden.

Op basis van de verkopen in de periode 1585-1782 zijn de percelen op de Blankgeest in beeld gebracht (Afbeelding 5.9). Er kunnen twee groepen bijeenliggende percelen gereconstrueerd worden (opeenvolgende percelen van west naar oost):

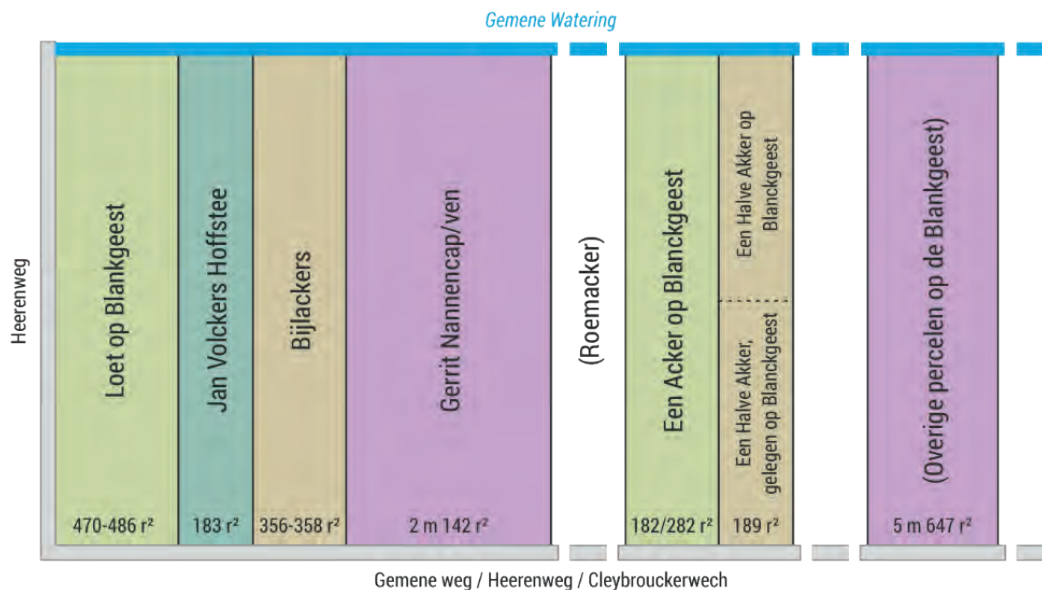
- De Loet op Blankgeest (470-486 roeden²), Jan Volckers Hoffstee (183 roeden²), Bij-lackers (356-358 roeden²) en Gerrit Nannencamp/ven (2 morgen 142 roeden²)
- Een acker op Blanckgeest (182 of 282 roeden²) en Hooijacker (189 roeden²) tussen 1645 en 1658 tot stand gekomen uit twee halve akkers van 94 roeden²

122) Stuifbergen et al. 1996, 26; Vos et al. 2015, 130.

123) Van Berkel & Samplonius, 2006; Schönfeld 1955, 74.

124) RAA, Archief van de gemeente Castricum (1551-1811), inv.nr 80.

125) RAA, Oud rechterlijk archief van de gemeente Castricum, inv.nrs. 152-155, 159, 160.

Afbeelding 5.9 De twee groepen bijeenliggende percelen en de overige percelen op de Blankgeest met oppervlakten.

Daarnaast zijn in de oud-rechterlijke archieven aankopen van percelen vastgelegd die niet aansluitend aan één van de andere percelen kunnen worden gelokaliseerd, maar wel op de Blankgeest/Blanckegeest lagen:

- Twee ackers op Blanckegeest (473 roeden²)
- Een akker saedtlant op Blanckegeest (246 roeden²)
- 4 ackers saedtlant gelegen op Blanckegeest (872 roeden²)
- Een akker land gelegen op Blanckegeest (262 roeden²)
- Een stuk weiland, genaamd Blankgeest (3 morgen)
- Een stukje bosland, genaamd op Blankgeest (394 roeden²)

Deze inventarisatie is hoogstwaarschijnlijk onvolledig. Niet alle percelen zijn expliciet genoemd naar hun ligging op de geest (zoals bij de Bijlackers en de Hooijacker). Daarnaast is de overgang van vader op zoon niet vastgelegd in deze archieven. Percelen die gedurende vele jaren in bezit van dezelfde familie zijn geweest komen daarom niet voor in de akten.

Hoe groot was de Blankgeest? Bij enkele transportakten in de archieven staat expliciet dat Hondsbosche roeden zijn gebruikt als oppervlaktemaat. Deze roede had een omvang van 11,69 m².¹²⁶⁾ Het aantal morgens in een roede was in Noord-Holland per plaats variabel. Rond 1740 schrijft de Alkmaarse geschiedschrijver Gijsbert Boomkamp dat in *Castricum* een *Hondsbosche roede van 800 in 't morgen* wordt gehanteerd.¹²⁷⁾ Op basis hiervan kunnen we de minimale omvang van de Blankgeest berekenen. De geest had, als alle

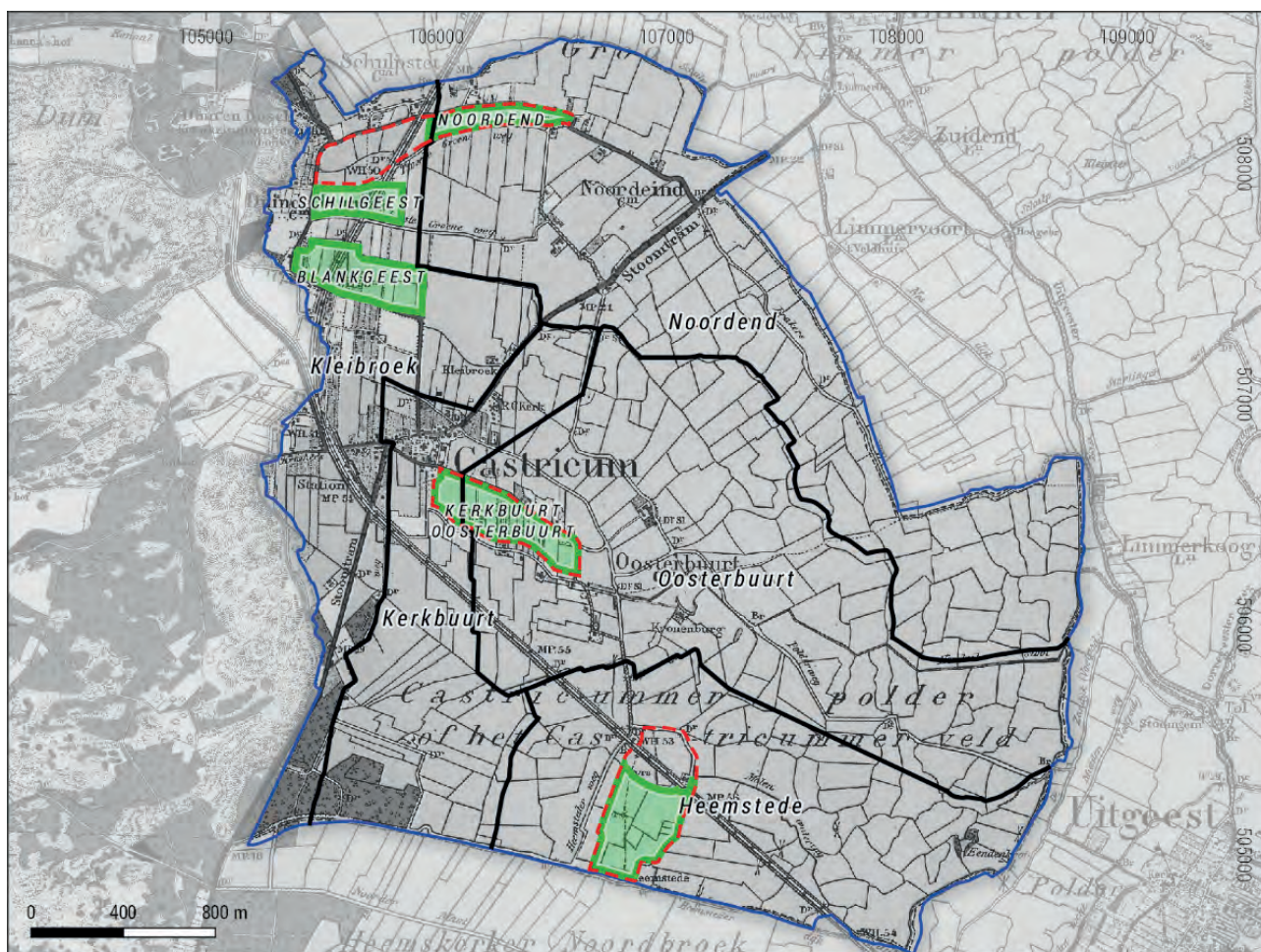
bekende percelen opgeteld zijn, tenminste een oppervlakte van 7.769 r². Dat is 9,1 ha.

Een overeenkomst tussen alle onderzochte percelen is hun zuidelijke en noordelijke begrenzing als respectievelijk de *Heeren weg* of *gemene weg* en de *gemene watering*. De *Loet* grenst ook in het westen aan de *Heerenweg*: dit is dus het perceel op de hoek van de *Cleybroeckerweg* en de *Heerenweg* waar ook de Werkgroep Oud-Castricum de naam Blankgeest noteerde. Hiervandaan zal de Blankgeest zich in oostelijke richting hebben uitgestrekt tussen de *Cleybroeckerweg* en de *watering* (watergang B). Hoever het bouwland zich heeft voortgezet, is uit deze inventarisatie niet direct duidelijk, omdat niet alle percelen op elkaar aansluiten. De gemiddelde afstand tussen de *Cleybroeckerweg* en *watering B* is 220 m. Bij de gereconstrueerde oppervlakte van 9,1 ha komt de lengte daarmee uit op tenminste 413 m. De zuidgrens *Cleybroeckerweg* is ongeveer 630 m lang. Met de wetenschap dat de gevonden percelen niet de gehele geest bestrijken is het dus goed mogelijk dat deze groter is geweest en zich over de gehele lengte van deze weg heeft uitgestrekt.

Naast de geesten die De Cock in beeld heeft gebracht zijn er binnen het studiegebied dus tenminste twee andere geesten geweest (Afbeelding 5.10). Het heeft er echter alle schijn van dat deze inventarisatie van geesten in het studiegebied nog verre van compleet is. Zo wordt in 1358 ene Wouter Buse door de abdij van Egmond beleend met verschillende landerijen in *Castricum*, waaronder *een stuk land bij de kerk op de Korte geest*.¹²⁸⁾ Pons & Van Oosten tekenen

¹²⁶⁾ Historische Vereniging Harencarspel 1993, 20.

¹²⁷⁾ Geus 1986, 94.

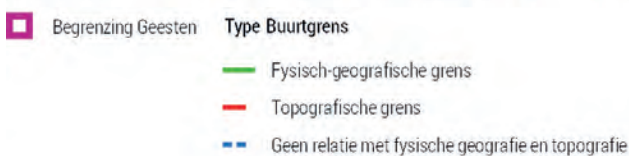
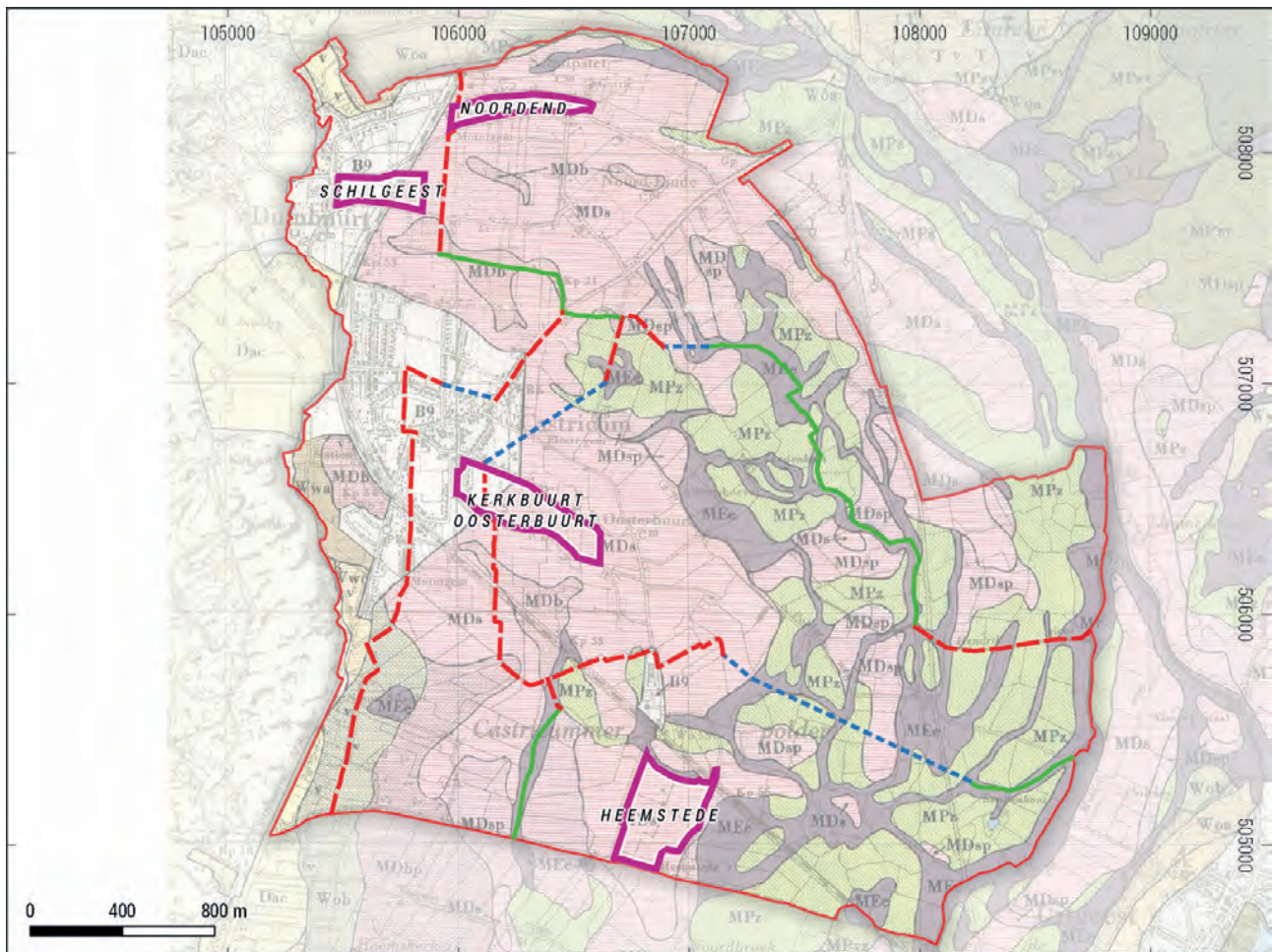

Afbeelding 5.10 De in dit onderzoek aangepaste begrenzing van de geesten in het studiegebied, de nieuwe geesten en de oorspronkelijke begrenzing van De Cock. (Chromotopografische kaart des Rijks, blad 294, uitgave 1910)

tussen de Noordendergeest en de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt een geest in, die echter eerder op de locatie van de huidige Zanderij lijkt te liggen.¹²⁹⁾ De ligging hiervan wordt niet onderbouwd en hij is op gedetailleerde kaartmateriaal ook niet terug te vinden.

128) Kort 1998, nr. 52. Aangezien er in hetzelfde goed ook sprake is van de made over het meer is het overigens de vraag of we alle genoemde percelen in dit leen wel in het Castricumse moeten zoeken.

129) Pons & Van Oosten, 49 en 51.

Afbeelding 5.11 De fysisch-geografische ligging van de buurtgrenzen en geesten (Achtergrond: De Roo 1953)

5.2 Fysisch-geografische ligging van buurtgrenzen en geesten

De buurtgrenzen

Er zijn drie soorten buurtgrenzen aan te wijzen in het studiegebied: grenzen die de fysische eigenschappen van het landschap volgen, grenzen die op wegen, sloten en percelen liggen en grenzen die geen relatie hebben met fysische of historische geografie (Afbeelding 5.11 en Bijlage C).

Sommige buurtgrenzen volgen de fysische eigenschappen van het landschap. De grens tussen Noordend en

Oosterbuurt volgt over vrijwel de gehele lengte de waterlopen A en B. Waterloop A is daarbij een vergraven loop van een natuurlijke stroomgeul. De begrenzing tussen Heemstede en de Kerkbuurt loopt via de delgronden van watergang E en het oostelijke gedeelte van de grens tussen Oosterbuurt en Heemstede volgt de loop van de natuurlijke waterloop de Poel.

De meeste grenzen tussen de buurtschappen in het studiegebied liggen echter op het tracé van de aanwezige topografische elementen. Vaak zijn dit wegen, maar ook sloten, voetpaden en dijken kunnen fungeren als buurtgrens. In niet alle gevallen is duidelijk of het topografische element of de grens zelf het oudst is. De grens tussen Oosterbuurt en Heemstede volgt in het westelijke gedeelte het tracé van de

Broeksloot/Oostervenswatering (watergang D), waarvan ik in hoofdstuk 4 heb geconstateerd dat deze gegraven is. De grens tussen de Kerkbuurt en Oosterbuurt volgt van noord naar zuid perceelscheidingen. De buurt Kleibroek (bij Rollerus *Kleibroek aan Duyn*) wordt gevormd door een smalle strook aan de binnenduintrand over de gehele lengte van het studiegebied. Nagenoeg de gehele oostgrens van deze buurt wordt gevormd door wegen: een gedeelte van deze begrenzing volgt het tracé van de Soomerwegh, de grens in zuidelijke richting loopt langs de Hollaan.

Een laatste categorie buurtgrenzen ligt onafhankelijk van natuurlijke grenzen of topografie. Het oostelijke deel van de begrenzing tussen deze buurten tussen watergang D en watergang J (Poel) is kaarsrecht: vermoedelijk raait deze op de kerktoren van Uitgeest maar dit is als gevolg van de meetkundige onnauwkeurigheid van de kaart van Rollerus niet met zekerheid vast te stellen. De grens loopt hier door een uitgestrekt gebied met delgronden en pikkleigronden. Ook de noordelijke begrenzing tussen de Kerkbuurt en Oosterbuurt loopt onafhankelijk van percelering in een rechte lijn. Hiervan kan niet met zekerheid aangegeven worden of er een richtpunt voor is gebruikt.

Er zijn dus weinig buurtgrenzen die direct te relateren zijn aan de fysisch-geografische overgangen in het landschap. Een groot deel van de grenzen volgt het tracé van wegen en wateringeng die in sommige gevallen ook gedateerd kunnen worden, zoals de 16e-eeuwse Hendriksloot (watergang F). Dat is opvallend, omdat de buurten zelf wel heel oud kunnen zijn. *Aesdommen* worden al genoemd in de eind 8e eeuw opgetekende Lex Frisionum (Wet van de Friezen).¹³⁰⁾ In de Castricumse situatie kennen we de vermelding van Heemstede uit de 10^e eeuw, hoewel we daarmee niet weten of dat toen een 'buurt' was met vastgelegde grenzen zoals we die van de kaart van Rollerus kennen.

Zijn de buurten inderdaad oud, dan zijn veel van de begrenzingen die Rollerus weergeeft dus van later datum. Ook De Cock merkte al op dat er weinig overeenkomst is tussen de grenzen in de 18^e eeuw en de 19^e-eeuwse secties van het Kadaster, die vaak op de oude buurtbegrenzingen teruggaan.¹³¹⁾ Het is mogelijk dat de Castricumse buurtgrenzen in eerste instantie niet zo duidelijk gedefinieerd waren en pas bij latere noodzaak tot administratieve vastlegging werden gefixeerd op de grenzen die toen in het landschap aanwezig waren. Daarnaast is het ook niet uitgesloten dat de grenzen later zijn verschoven of anderszins gewijzigd. Hieronder bespreek ik hiervan enkele voorbeelden.

130) De Goede 1944, 47.

131) De Cock 1965, 159-160.

Verklaring voor niet natuurlijke buurtgrenzen

Kleibroek

De Kleibroek strekt zich van noord naar zuid uit in een smalle strook langs de binnenduintrand (Afbeelding 5.2). Hierdoor wekt de buurt de indruk gedeeltelijk te zijn overstoven door het duinzand tijdens en na de vorming van de jonge duinen. Op basis van de constatering dat de grens van Kleibroek vrijwel overal de loop van wegen volgt, is het heel goed mogelijk dat deze grens van later datum is. Wellicht zijn delen van de buurten Kerkbuurt/Oosterbuurt en Noordend overgegaan op Kleibroek ter compensatie van het door het stuifzand verloren gegane bouw- en weiland van die buurt. Ter bepaling van de gehele oostelijke begrenzing is de toen aanwezige topografie gehanteerd, zoals de Soomerwegh en de Hollaan.

Het lijkt er daarmee op dat er binnen het dorpsgebied is gezocht naar nieuw bouw- en weiland voor de oude buurt Kleibroek, en dat de bewoners zich niet in de oostelijke veengebieden vestigden, zoals voor andere overstoven dorpen het geval was.¹³²⁾ De reden hiervoor heeft waarschijnlijk te maken met de ligging van Castricum. In tegenstelling tot een dorp als Schoorl heeft Castricum geen aan het dorpsgebied grenzend veengebied.

De Kerkbuurt

De Cock vermoedt dat de Kerkbuurt van Castricum een latere, 'geografisch' ingegeven stichting is, waarbij de kerk is gebouwd op grofweg gelijke afstand van de omliggende buurten.¹³³⁾ De oudste, tufstenen delen van de huidige kerk van Castricum worden doorgaans gedateerd in de 11^e eeuw.¹³⁴⁾ Er zijn tijdens archeologisch onderzoek geen aanwijzingen gevonden voor eerdere (houten) kerkgebouwen ter plaatse. De grens tussen de Kerkbuurt en overige buurten, zoals Oosterbuurt, is dan na het bouwen van de kerk vastgesteld. Dit is opvallend, omdat de Oosterbuurt genoemd is naar zijn ligging ten opzichte van de Kerkbuurt en de *naam* dus jonger of even oud is als die van de Kerkbuurt. De Oosterbuurt is echter al bewoond - met korte onderbreking - vanaf de Romeinse tijd.¹³⁵⁾ Numan neemt aan dat er bij het stichten van de kerk al bewoning aanwezig was op die locatie, maar dit hoeft geenszins het geval te zijn.¹³⁶⁾ Een kerkstichting op een strategische locatie te midden van de kernen of buurten die daar gebruik van maakten komt vaker voor, zoals Numan zelf schetst bij de kerk in Heiloo.¹³⁷⁾ Door de concentratie van

132) Dijkstra 2011, 189.

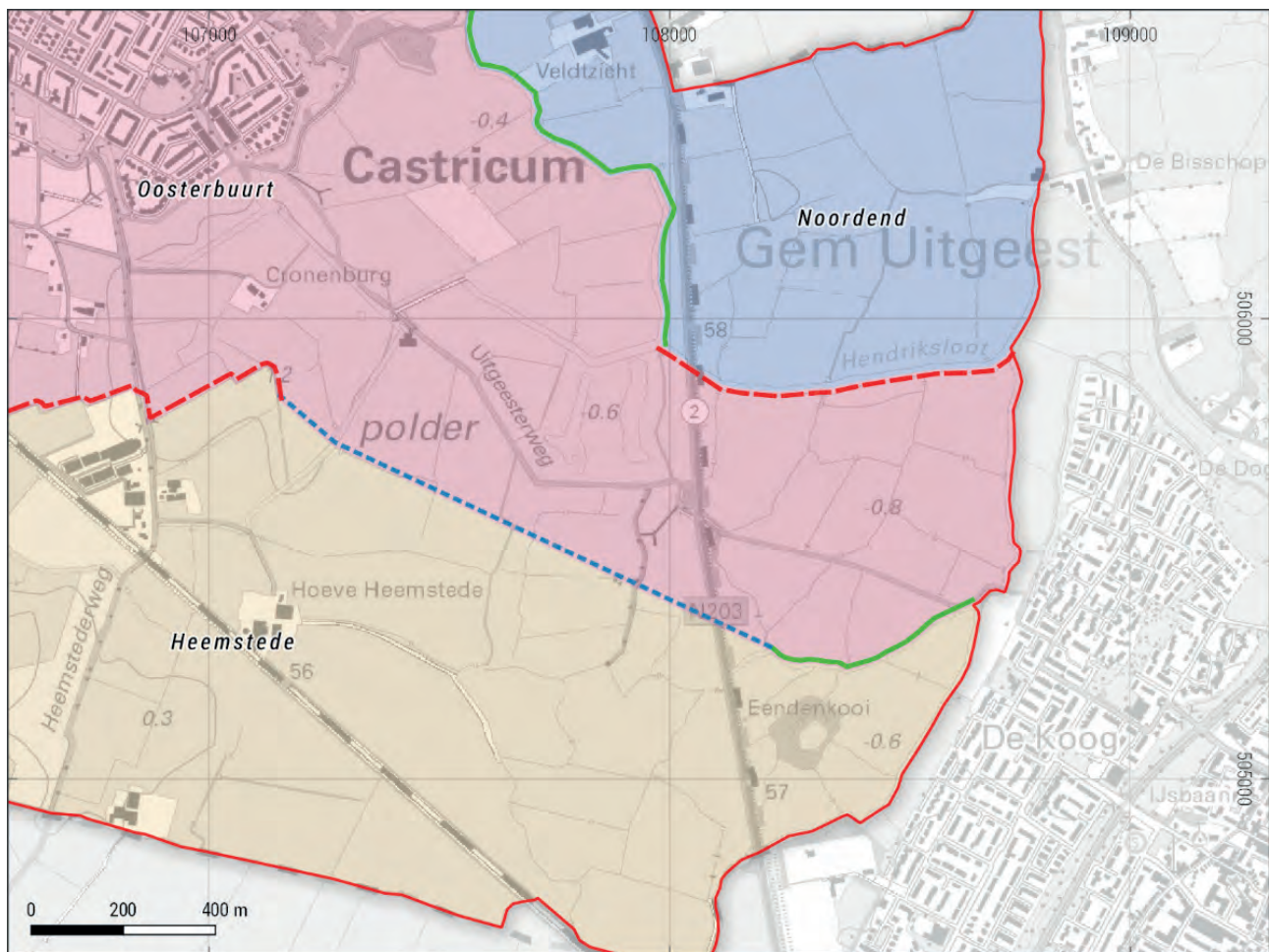
133) De Cock 1965, 162.

134) Numan 2005, 121-122.

135) Hagers & Sier 1999.

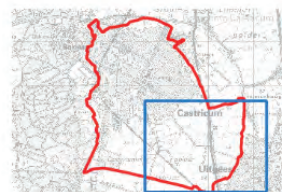
136) Numan 2005, 34.

137) Numan 2005, 32.

Buurtgrens

- Fysisch-geografische grens
- - - Topografische grens
- - - Geen relatie met fysische geografie en topografie

Afbeelding 5.12 De 18^e-eeuwse buurtbegrenzings op de moderne topografische kaart. Let op de kaarsrechte grens tussen Oosterbuurt en Heemstede. Deze grens heeft geen relatie met het onderliggende landschap en raait mogelijk op de kerktoeren van Uitgeest (uiterst rechts, onder Ijsbaan). (Achtergrond: CC-BY Kadaster 2014)

bewoning en ambachtslieden rond een dergelijke kerk zou een buurtje en later de kern van een dorp kunnen ontstaan. Het is in ieder geval opvallend dat er in de Kerkbuurt van Castricum - buiten de dorpskerk - nauwelijks laatmiddeleeuws materiaal gevonden is en in het geheel geen vroegmiddeleeuws materiaal.¹³⁸⁾ Het roept een beeld op van een nogal geïsoleerd gelegen kerkgebouw.

De grens tussen Heemstede en Oosterbuurt

Op basis van de vondsten van vroegmiddeleeuws materiaal in zowel Heemstede als de Oosterbuurt en het feit dat Heemstede al vroeg in de bronnen voorkomt zou te verwachten zijn dat de grens tussen beide buurten oud is. Het is daarom opvallend dat een deel van deze grens vermoedelijk raait op de kerktoeren van Uitgeest (Afbeelding 5.12). De kerktoeren dateert uit de 14^e eeuw of iets vroeger.¹³⁹⁾ Dat men

¹³⁸⁾ Mooij 2006, 88. Mooij vermoedt dat de afwezigheid van sporen verklaard kan worden door latere verstorende bouwactiviteiten.

¹³⁹⁾ Den Hartog 2002, 228.

bij het bepalen van de grens zich niet liet leiden door de verkaveling ter plaatse kan erop wijzen dat deze laaggelegen gronden toen nog niet verdeeld waren. Ook na percelering van deze gebieden bleef de grens, als Rollerus de 18^e-eeuwse situatie correct weergeeft, bestaan zoals die daarvoor was.

Mogelijk is de grens tussen beide buurten opnieuw vastgesteld nadat in de 11^e eeuw de Kerkbuurt werd gesticht. Maar omdat de kerktoren van Uitgeest wellicht gebruikt is als richtpunt lijkt dat niet waarschijnlijk. Een andere mogelijkheid is dat de buurtgrenzen opnieuw werden vastgesteld nadat delen van andere buurten overgingen op de deels overstoven buurt Kleibroek. Dit zou dan dus na de 14^e eeuw gebeurd zijn.

De ligging van de geesten

Geest	De Roo 1953	Kiestra 1986	Begrenzing
Noordend	Stroomwal (MDs)	-	Weg
Kerkbuurt-Oosterbuurt	Stroomwal (MDs)*	Gooreerdgrond (cZn30/31)*	Weg
Heemstede	Stroomwal (MDs)	Gooreerdgrond (cZn31)	Weg, dijk
Schilgeest	Stroomwal (MDs)*	-	Weg
Blankgeest	Stroomwal (MDs)	-	Weg, water

Tabel 5.2 De bodem en ligging van de geesten in het studiegebied. De met een asterisk (*) gemarkeerde eenheden betreffen geesten die gedeeltelijk buiten het gekarteerde gebied vallen.

In alle buurten treffen we één of meer geesten aan (Afbeelding 5.10). De geest van Kerkbuurt-Oosterbuurt wordt door deze beide buurten gedeeld. Dit versterkt het vermoeden dat de Kerkbuurt een latere afsplitsing is van de Oosterbuurt. De grens tussen beide buurten splitst de geest in twee ongelijke delen. In Kleibroek is de situatie wat complexer, omdat we hier in ieder geval twee geesten kunnen aanwijzen. Het is goed mogelijk dat de voortgaande overstuiving van deze buurt door het duinzand het inrichten van nieuwe bouwlandcomplexen noodzakelijk maakte. Deze 'nieuwe' generatie geesten verklaart mogelijk de wat afwijkende ligging van met name de Blankgeest, die in het noorden grenst aan een waterloop.

Er is voor de geesten in Kleibroek een opmerkelijke overeenkomst met de situatie in Velsen. Ook daar is een serie geesten opgemerkt die parallel ligt aan de beken ter plaatse. Daar zijn de Hofgeest, Arengeest en Smalengeest aan te wijzen. Koene *et al.* merken op dat deze geesten niet de 'klassieke' vorm

hebben, waarbij de geest wordt gevormd een door wegen omsloten, ovaal bouwlandcomplex. De auteurs achten dit type geesten van 'veel latere tijd' dan het klassieke model, maar dan toch nog altijd 'op zijn vroegst uit de achtste eeuw'.¹⁴⁰⁾

De fysisch-geografische ligging van de geesten in de Castricumerpolder wijkt af van die van de overige delen van Kennemerland. Binnen het onderzoeksgebied bevinden zich geen strandwallen, de geesten liggen hier op de opgeslibde wadplaten (De Roo's *stroomwalgronden*, Afbeelding 5.11).¹⁴¹⁾ Deze gronden werden nog in de 20^e eeuw gezien als de beste landbouwgronden van de Castricumerpolder.¹⁴²⁾ Alle geïnventariseerde geesten liggen op de stroomwallen, en voor zover het actueel hoogtebestand ons hierover informatie kan verschaffen met name op de hogere gedeelten hiervan. Niet alle in het studiegebied gelegen stroomwallen zijn gebruikt voor de aanleg van geesten. Dit geeft aan dat er meer factoren hebben meegespeeld bij het bepalen van de ligging van de bouwlanden binnen een buurt. Er valt te denken aan hoogteligging, waterhuishouding, bodemsamenstelling of eigendom. Omdat de geesten op de hoogste stroomwallen liggen lijken de beste gronden als eerste in gebruik te zijn genomen. Gedetailleerdere bodeminformatie is alleen beschikbaar voor de geest van Heemstede en een klein gedeelte van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt. Hier zijn kleiarme of kleiige gooreerdgronden aangetroffen (cZn30 en cZn31).

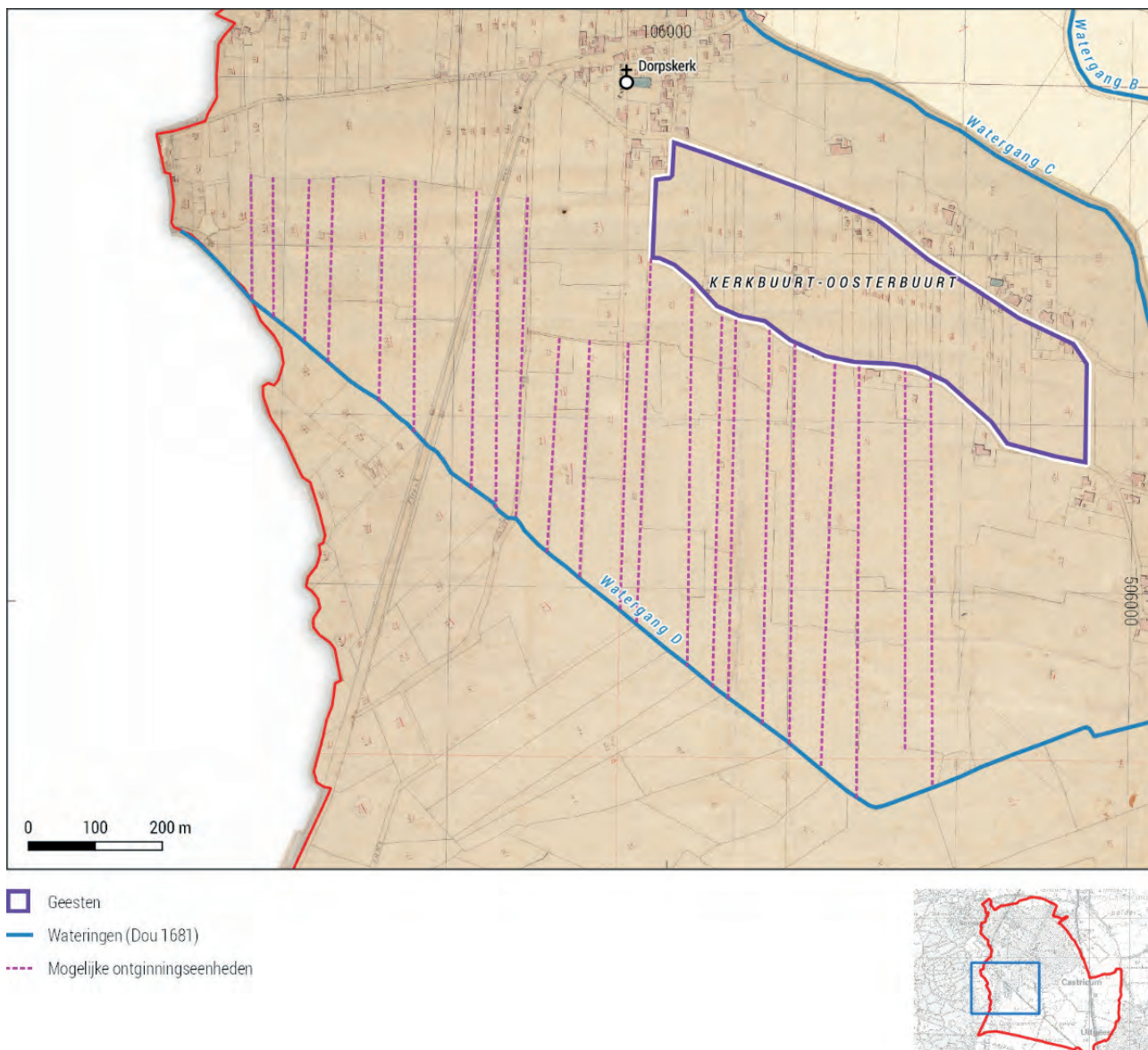
De variatie in vorm, grootte en ligging van de in het studiegebied aanwezige geesten is vrij groot. We moeten er daarom rekening mee houden dat ons beeld van de 'klassieke' geest zoals De Cock deze heeft beschreven slechts een deelgebied van het totale areaal dat vroeger of later in de geschiedenis als *geest* kon worden aangeduid is.¹⁴³⁾ Mogelijk zijn er verschillende generaties geesten, waarbij complexen met kenmerken die afwijken van het 'standaardmodel' recenter zijn. De Blankgeest kan bijvoorbeeld pas in gebruik zijn genomen nadat delen van het oude bouwland van Kleibroek waren overstoven. Maar het is ook niet ondenkbaar dat *geest* in de loop der tijd een meer algemene term is geworden voor een bouwland met bepaalde kenmerken. De al genoemde *Geestjes* op de Heemstede en de *Korte geest* bij de kerk van Castricum wijzen in ieder geval in die richting. Eigenlijk is dat nog steeds zo, bijvoorbeeld bij de voor bollenteelt omgewerkte gronden aan de binnenduintrand die

140) Koene *et al.* 2003, 27.

141) De Roo 1953, 28.

142) De Roo 1953, 35-36.

143) De Cock 1965; Zie voor de geschiedenis van het begrip *geest* ook Baas *et al.* 2014.

Afbeelding 5.13 De planmatige ontginning ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt tot aan de Broeksloot (watergang D). Let op de verandering van perceelsrichting ter weerszijden van de Broeksloot. De stroken ten noorden daarvan lopen in dezelfde richting als de percelen op de geest.

geestgronden worden genoemd, maar nauwelijks iets van doen hebben met de historische geesten.¹⁴⁴⁾

Uitbreidingen van geesten

Ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt bevinden zich over grote lengte percelen in dezelfde richting als de percelen op de geest zelf. Deze kavels lopen door tot een sloot die op de kaart van Dou is aangegeven als *Broeksloot* (watergang D), die hier blijkbaar als een soort achterkade

gefunctioneerde heeft.¹⁴⁵⁾ In hoofdstuk 4 heb ik betoogd dat het goed mogelijk is dat deze sloot een omlegging is van een natuurlijke geul die zich ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt bevond. Het geheel geeft de indruk van een planmatige uitbreiding van het landbouwareaal ten zuiden van de geest (Afbeelding 5.13).

Deze situatie doet denken aan de *parallel opstreckende verkaveling* (type a) in de door De Cock voorgestelde indeling

¹⁴⁴⁾ Baas et al. 2014, 134.

¹⁴⁵⁾ Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4).

van verkavelingstypes buiten de geesten.¹⁴⁶⁾ Dergelijke verkavelingen treffen we veel aan in veengebieden in de buurt van de oude dorpen, vooral daar waar de veenlaag niet al te dik was of zelfs geheel ontbrak. Deze bodemkundige kwalificatie lijkt hier zeer goed van toepassing: de stroomgeul die midden in deze opstreckende verkaveling ligt kent een vrij hoge grondwaterstand wat wellicht enige veengroei tot gevolg had.¹⁴⁷⁾ Ter weerszijden van de oude geul liggen stroomwallen (MDs, Bijlage B). Ten zuiden van de Broeksloot verandert de oriëntatie van de verkaveling en lijkt de Broeksloot zelf de ontginningsbasis gevormd te hebben voor de percelen ten zuiden hiervan. De perceelscheidingen liggen daar bijna loodrecht op de sloot. De percelen ter weerszijden van de Broeksloot vormen zo een *veerverkaveling* in de richting van de natuurlijke afwatering.

Het is goed mogelijk dat het aanleggen van de Broeksloot en het in cultuur brengen van de gronden ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt als gezamenlijk project is uitgevoerd. Tussen de geest en de sloot werd het land ontgonnen door parallelle percelen aan te leggen in dezelfde richting als de percelen op de geest. De strookvormige percelen wijzen op gebruik als bouwland.¹⁴⁸⁾ Een project van dergelijke omvang, met het omleggen van een beek en over grote oppervlakten verkaveling met eenzelfde perceelbreedte wijst op centrale coördinatie. Ook hier is mogelijk een verband met noodzakelijke nieuwe ontginningen als gevolg van door stuivend duinzand verloren land, maar een datering is op basis van de gevonden gegevens niet te verschaffen.

5.3 Conclusie

De fysische geografie in het studiegebied is nauwelijks leidend geweest voor het vaststellen van de buurtgrenzen. Het grootste gedeelte van deze grenzen binnen het studiegebied wordt gevormd door de aanwezige topografie: wegen, sloten en voetpaden. Slechts een klein deel volgt wel de fysische-geografische grenzen, zoals relictten van Oer-IJ-geulen. Enkele grenzen bestaan uit rechte lijnen, waarvan in één geval aannemelijk is dat deze raaide op een kerktoeren.

De Kerkbuurt is een latere stichting, waarbij de geografische positie van de kerk in het midden van de buurtschappen bepalend is geweest voor de bouwlocatie. Dat de kerk zich tegenwoordig vrij dicht bij de duinrand bevindt, is een indicatie dat grote delen van het westelijke dorpsgebied aan

het stuivende zand ten prooi zijn gevallen. Ter compensatie van het door deze processen verloren gebied van de buurtschap Kleibroek zijn gronden van de overige buurten op Kleibroek overgegaan. Bij het bepalen van de begrenzing werd hiervoor gebruik gemaakt van de aanwezige topografie, zoals de Hollaan en de Soomerwegh (Bijlage A).

Er zijn in het studiegebied meer geesten geweest dan de drie die door De Cock zijn geïnventariseerd. Met vrij grote waarschijnlijkheid kan de locatie van twee nieuwe geesten worden vastgesteld: de Schilgeest tussen de Eerste en Tweede Groenelaan, en de Blankgeest tussen de Kleibroekerweg en watergang B. De begrenzing van twee van de drie 'traditionele' geesten kan op basis van gedetailleerde studie van kaartmateriaal en bodemkundige en naamkundige gegevens worden bijgesteld.

De bodemkundige ligging van zowel de nieuwe als oude geesten kon grotendeels worden vastgesteld. De geesten zijn zonder uitzondering gelegen op de hogere stroomwallen (MDs) binnen het studiegebied. Dat niet alle stroomwallen ook als geest in gebruik zijn genomen, geeft aan dat er andere factoren hebben meegespeeld bij het bepalen van de ligging en omvang van het bouwland.

De variatie in verschijningsvorm en begrenzing van de geesten binnen het studiegebied is groot. De omvang varieert sterk, de perceelsvorm is in de 19^e eeuw hoofdzakelijk strook-vormig. Op de geest van Heemstede is deze strook-vorm voor de percelen al in de 16^e eeuw aanwezig. De begrenzing kan bestaan uit wegen, maar dit is geen noodzaak: ook waterlopen en dijken kunnen de grens vormen tussen geest en overige landerijen.

Ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt zijn aanwijzingen voor een gemeenschappelijke ontginning.

¹⁴⁶⁾ De Cock 1965, 104.

¹⁴⁷⁾ De Roo 1953, 39.

¹⁴⁸⁾ De Cock 1965, 87-90.

Hoofdstuk 6 | Herenwegen

De duinwegen waren, niet ondergestoven zijnde, meestal droogvoets te nemen. Anders was het in de polder waar, bij veel regenval, niet alleen land, maar ook de wegen overspoeld waren.

(Van Deelen 1973)

6.1 Inventarisatie Herenwegen

Op verschillende oude kaarten van Kennemerland staan *Herenwegen* aangegeven. Ze vormen de oude intercommunale en -regionale verbindingen tussen dorpen en regio's.¹⁴⁹⁾ Aanvankelijk dienden deze wegen vermoedelijk voor het transport van legers (*heer* = leger), later kon ook een connotatie ontstaan met lands- of ambachtsheren die een rol hadden in het initiatief tot aanleg of het toezicht op een weg.¹⁵⁰⁾ De wegen volgen meestal de strandwallen in de lengterichting en hebben daarom een noord-zuidverloop dat over grote afstanden gevolgd kan worden. Waarschijnlijk hebben veel van deze wegen een middeleeuwse oorsprong.¹⁵¹⁾

Er zijn twee verbindingen binnen het studiegebied die op oude kaarten als Herenweg zijn aangegeven: de weg richting het zuiden naar Heemskerk en de weg richting het noorden naar Bakkum en Egmond. Beide wegen staan niet met elkaar in verbinding. Op Afbeelding 6.1 is de ligging van de Herenwegen binnen het studiegebied ingetekend.

6.2 Fysisch-geografische ligging en tracéontwikkelingen van de Herenwegen

Gezien het regionale belang van deze wegen kan verondersteld worden dat de Herenwegen in het studiegebied directer met elkaar in verbinding hebben gestaan. Omdat in de voormalige Oer-IJ-monding geen strandwallen zijn gevormd is het interessant eens nader in te zoomen op de fysisch-geografische situatie van deze wegen in Castricum.

Het tracé van de Herenweg naar Bakkum

De bocht die de noordelijke Herenweg maakt ter hoogte van de Cleybroeckerweg is opmerkelijk. Het vloeiende tracé dat zo kenmerkend is voor de Herenwegen lijkt hier wel heel plotseling te eindigen. Dou geeft ons een beeld van de toenmalige route van de Herenweg naar de Kerkbuurt via de Cleybroeckerweg en Backelweg (Bijlage E).¹⁵²⁾ Op deze kaart is te zien dat zich ten zuiden van het einde van de Herenweg een uitgestrekt duingebied bevindt. In het verlengde van de Herenweg ná de aansluiting met de Cleybroeckerweg is op de minuutplannen nog één perceel ingemeten dat precies even breed is als de weg (Afbeelding 6.2).¹⁵³⁾ Direct ten zuiden van dit perceel begint het duingebied. Mogelijk is dit perceel een indicatie dat de weg vroeger verder doorliep in zuidelijke richting.

Het tracé van de Herenweg naar Heemskerk

De kaart van Dou geeft ook een goed beeld van de 17e-eeuwse situatie van de Herenweg richting Heemskerk. Het tracé volgt vanuit zuidelijke richting de binnenduinstrand, waar de weg aansluit op de Hollaan en daarmee in verbinding staat met de Kerkbuurt van Castricum. Dou tekent het verdere verloop van de weg voorbij kruising met de Hollaan wat onduidelijk is. Dit zou erop kunnen wijzen dat toen niet goed bepaald kon worden of de weg nog bruikbaar was of niet.¹⁵⁴⁾ In ieder geval kan hieruit opgemaakt worden dat de weg mogelijk verder heeft doorgelopen in noordelijke richting. In de periode dat de kaart van Dou werd gepubliceerd, blijkt dat de oude weg problemen ondervond van stuivend duinzand dat een deel van de weg moeilijk begaanbaar maakte. In 1677 sloten de *Heere ende de Ingesetenen van Castricum* namelijk een overeenkomst over het verbeteren van het voetpad tussen de Maerdijk en de Hollaan, zodat die kon *strecken tot een*

149) De Cock 1965, 267; Roos & Zeiler 2009, 52.

150) Zeiler 1995, 17, 27 en 34.

151) Strootman 2014, 40.

152) Namen van Dou, Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4).

153) Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 1.

154) Universiteitsbibliotheek Utrecht, inv.nr. Moll 202 (Dk42-4).

155) RAA, Archief van de Heerlijkheden Bakkum en Castricum, inv.nr. 79.

Wegen

- Heereweg
- Verbindingsweg (Geen Heereweg)
- Begrenzing Studiegebied

Afbeelding 6.1 De Herenwegen in het studiegebied. De beide wegen zijn in Castricum verbonden door wegen die geen Heereweg genoemd worden, zoals de Hollaan. De blauwe lijn die de westelijke begrenzing van het studiegebied vormt, is geen weg maar volgt de grens van de jonge duinen in de 19^e eeuw. (Achtergrond: Chromotopografische kaart des Rijks, blad 294, uitgave 1910)

heerewech.¹⁵⁵⁾ Dit voetpad liep ongeveer honderd meter ten oosten van de binnenduinrand. Dat wijst er inderdaad op dat de oude Heereweg toen niet meer toereikend was als verbindingsweg te fungeren en dat er een nieuw tracé werd gezocht over al bestaande paden, die dan wel moesten worden verbeterd.

Wanneer de werkzaamheden zijn begonnen is niet bekend, maar op de kaart van Rollerus uit 1737 is te zien dat de verbeterde situatie inmiddels is gerealiseerd (Bijlage F). Het opgewaardeerde voetpad draagt de naam *De Nieuwe Weg* en de boerderijen die aan de oude weg gestaan hadden hebben een verbinding gekregen met de nieuwe weg via insteek-

wegen als bijvoorbeeld het *Willems Laantje*.¹⁵⁶⁾ Als Rollerus de situatie correct heeft weergegeven, dan heeft het er alle schijn van dat het plan niet geheel volgens oorspronkelijke gedachte is uitgevoerd, namelijk vanaf de grens met Heemskerk *uijt het duijn langs de Maerdijck tot aen het voetpadt, gaende nae de Hollaan*.¹⁵⁷⁾ Rollerus tekent op korte afstand van deze grens een dwarsweg van de Hollaan naar de binnenduinrand, zodat het laatste stukje van de route naar Heemskerk toch nog via het tracé van de oude Heereweg

¹⁵⁶⁾ NHA, Collectie Provinciale Atlas - Kaarten en kaartboeken, inv.nr. 560_001863.

¹⁵⁷⁾ RAA, Archief van de Heerlijkheden Bakkum en Castricum, inv.nr. 79.

Afbeelding 6.2 De Bacummer weg (= Herenweg) en perceel B248 in het verlengde van de weg ten zuiden van de aansluiting met de Cleybroeckerweg.

liep. Hierbij moest via een hekje inmiddels nog wel even de *Connyn Heiningh* gepasseerd worden.

Juist over dit laatste deel van de oude Herenweg tussen Heemskerk en Castricum ontstaat vanaf 1782 weer enig gesteggel, omdat de postkoetsen moeite hadden de weg op acceptabele wijze te berijden vanwege de oprukkende duinen. In 1785 leidde dit tot het maken van een nieuwe verbinding met Heemskerk vanaf het hiervoor beschreven verbeterde voetpad tot aan de Maer- of Korendijk.¹⁵⁸⁾ De nieuwe weg kreeg een opvallend ingewikkeld verloop omdat één van de grondeigenaren van het land waar de verbeterde

verbinding overheen zou lopen daarvoor geen toestemming verleende. Deze eigenaar, de heer Deutz van Assendelft, weet het stuivende duinzand volledig aan *loutere agteloosheid* van de bestuurders van Castricum en had geen zin in een hoofdweg over zijn eigendom.¹⁵⁹⁾ De nieuwe weg werd dus geheel om het land van Deutz gelegd. Het is opvallend dat een gedeelte van deze nieuwe verbinding, die door landmeter Tromp nog werd gekarakteriseerd als *onbruikbaar door de welgaten*, wèl op de kaart van Rollerus - origineel 1737 - staat aangegeven als *De Kromme Nieuwe Weg*.¹⁶⁰⁾ Bij nadere bestudering van deze kaart blijkt duidelijk dat dit weg-

¹⁵⁸⁾ Een verslag van de aanloop en uiteindelijke verlegging in Zuurbier 2005.

¹⁵⁹⁾ Zuurbier 2005, 12.

¹⁶⁰⁾ Zuurbier 2005, 12.

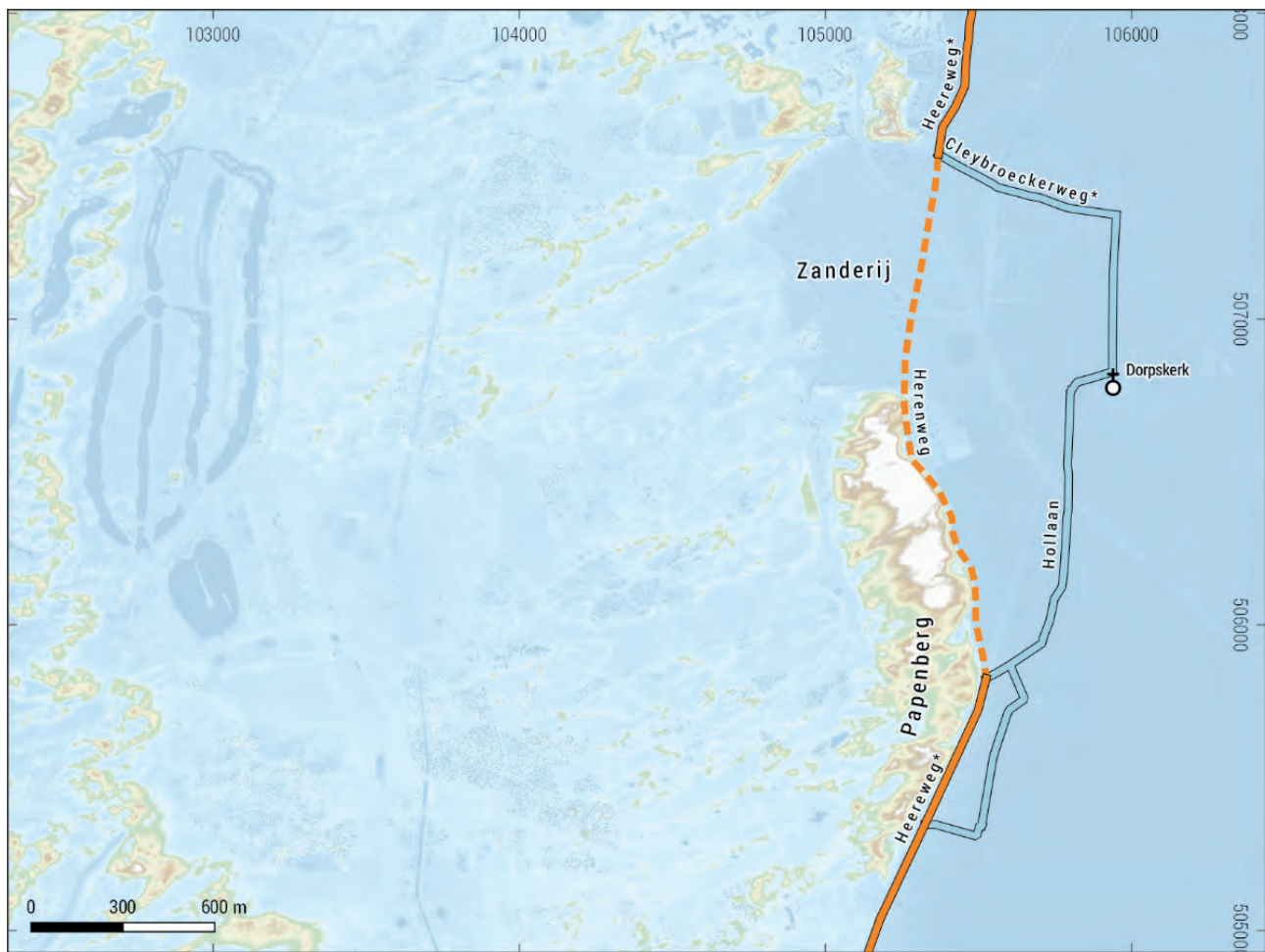
Afbeelding 6.4 Het laatste gedeelte van de Nieuwe Wegh naar Heemskerk op de kaart van Rollerus (1737). Het laatste deel volgt het oude tracé langs de binnenduintrand, aan de duinzijde van de Connyn Heiningh. Ook de later bijgegraveerde Kromme Nieuwe Weg is aangegeven (NHA, Collectie Provinciale Atlas, inv.nr. 560_001863).

buurt Noorddorp bij Heemskerk, waar de weg afboog om zijn loop te vervolgen richting Beverwijk. Naast de geprojecteerde nieuwe weg, die de Broeksloot zou kruisen via een *Provisionele te maken brug* staat ook het oude tracé van de hoofdroute via de Hollaan weergegeven op de kaart. Dit tracé kennen we grotendeels van de hierboven besproken ontwikkelingen, maar opvallend is toch wel dat het gedeelte dat in 1785 werd verlegd via de *Kromme Nieuwe Weg* alweer verlaten is en de route zoals daarvoor liep, waarbij het laatste stukje tot Heemskerk weer via de binnenduintrand werd afgelegd. In 1820 wordt het aanleggen van de nieuwe weg aanbesteed en kort daarna gerealiseerd.¹⁶⁴⁾

Een overstoven intercommunale verbinding?

De Herenwegen op Castricum's gebied staan op de 17^e eeuwse en later kaartmateriaal met elkaar in verbinding via de Hollaan, Backelweg en Cleybroeckerweg (Afbeelding 6.6). Deze situatie wekt de indruk dat binnen het studiegebied al bestaande wegen door de Kerkbuurt als verbindingsweg zijn gaan functioneren toen de Herenwegen deels niet meer begaanbaar waren door het duinzand. Bij beide Herenwegen zijn er aanwijzingen dat de weg ooit verder naar het noorden respectievelijk het zuiden heeft doorgelopen. Op de kaart van Dou is goed te zien dat er in het gebied dat tussen de beide Herenwegen een duingebied ligt, dat aanmerkelijk verder oostwaarts reikt dan de omliggende duinen. Op basis van deze overwegingen lijkt het niet onmogelijk dat deze Herenwegen oorspronkelijk direct met elkaar in verbinding hebben gestaan. Het genoemde duingebied zou dan over een deel van het tracé zijn heengestoven en een noodzaak tot het verleggen van de weg hebben veroorzaakt, zoals ook in de

¹⁶⁴⁾ Zuurbier 1993, 26-27.

Wegen

- Herenweg
- Verlegde Herenweg
- - - Mogelijk oorspronkelijk tracé Herenweg

Afbeelding 6.7 De Herenweg op regionale schaal als verbinding tussen (de abdij van) Egmond en Beverwijk. (Achtergrond: Vos & De Vries 2013)

Wanneer het tracé van de doorgaande verbinding uiteindelijk is verlaten, is ook niet meer te achterhalen. Op de vroeg 17e-eeuwse kaart uit de Collectie Bodel Nijenhuis staat de kenmerkende 'knik' in de Herenweg naar Bakkum in ieder geval al weergegeven (Bijlage D). Mocht de hier geschetste aanname van een overstoven Herenweg correct zijn, dan is dat dus na 1200 en vóór 1600 gebeurd.

Fysische geografie van de Herenwegen

Het precieze tracé tussen de beide Herenwegen dat onder het duinzand is verdwenen kan niet meer met zekerheid gereconstrueerd worden. Het is mogelijk dat een klein stuk weg, dat op het Minuutplan in het uiterste westen van sectie B de verbinding vormt tussen de boerderij op perceel B647 en de Kramersweg een onderdeel van deze doorgaande route

heeft gevormd, maar dit is speculatief.¹⁶⁹⁾ En juist door het overstuiven met duinzand is de oorspronkelijke fysisch-geografische ligging van het verdwenen deel van de Herenweg lastig te achterhalen. Toch kunnen we op basis van bodemkundige informatie van de huidige Herenwegen en paleogeografische reconstructiekaarten wel een beeld vormen van de landschappelijke situatie rond de Herenweg.

Op Afbeelding 6.7 is het tracé van de Herenweg op regionale schaal weergegeven op de landschappelijke situatie rond 800 AD. De keuze voor dit tijdstip heeft niets te maken met de datering van de weg, maar geeft een goed beeld van de

¹⁶⁹⁾ Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 2.

Afbeelding 6.8 Het duingebied ten westen van Castricum is, met uitzondering van het Papenbergcomplex, zeer vlak. De Zanderij is in de 19^e eeuw ontstaan bij de afgraving van duinzand ten behoeve van de aanleg van de spoorlijn. (Achtergrond: AHN)

landschappelijke situatie vóór het ontstaan van de jonge duinen. De strandwallen en oude duinen zijn weergegeven in geel. Te zien is dat de Herenweg vanuit het zuiden van de strandwal af ter hoogte van Castricum een gebied van (oude) duinen doorsteekt. De kwelders op deze kaart komen overeen met de stroomwallen op de bodemkaart van De Roo en zijn dus de voormalige wadplaten van het estuarium. Deze ruggen zijn na het verzanden van de Oer-IJ-monding begroeid geraakt met kweldervegetatie. Op de kaart van De Roo is de situatie iets oostelijk van de Herenweg in meer detail te bestuderen (Bijlage B). De stroomwallen (MDs) zijn doorsneden door stroomgeulen (MDb), die de verlande restanten zijn van oude wadgeulen die hier het landschap doorsneden. We kunnen aannemen dat deze geulen zich ook meer westelijk hebben uitgestrekt tussen de

stroomwallen die later door de oude en jonge duinen zijn overstoven.

Iets westelijk van de Herenweg is de bodemopbouw van het duingebied in detail onderzocht tijdens het verwijderen van een aantal pompinstallaties voor de waterwinning.¹⁷⁰⁾ Na het verzanden van de Oer-IJ-monding kwam in de loop van de 3^e eeuw enige duinvorming op gang. In de bij dit onderzoek bestudeerde bouwputten wisselden de lagen stuifzand af met donkere, organische lagen en cultuurlagen.¹⁷¹⁾ Perioden van verstuvingsen werden dus afgewisseld met perioden

¹⁷⁰⁾ Vos et al. 2010.

¹⁷¹⁾ Vos et al. 2010, 91.

waarin het zand kon worden vastgelegd door vegetatie en in gebruik werd genomen door de mens.

Het is goed mogelijk dat zich op de stroomwallen ter plaatse van de latere Herenweg vergelijkbare processen hebben afgespeeld. De oude ruggen konden plaatselijk overstuiven met duinzand en in tussenliggende perioden weer begroeid zijn geraakt. Pas tijdens het ontstaan van de jonge duinen na de 10e eeuw werden grotere hoeveelheden duinzand afgezet. Het Papenbergcomplex, dat delen van het mogelijke tracé van de Herenweg heeft bedekt, lag op de overgang van de vroege naar de late middeleeuwen aanzienlijk meer westelijk dan tegenwoordig.¹⁷²⁾ In de loop van de middeleeuwen verplaatste het duin zich onder de heersende windrichting steeds verder naar het oostnoordoosten om uiteindelijk vóór de 16e eeuw zijn huidige ligging te bereiken. Behalve de Papenberg heeft het Castricumse binnenduigebied overigens een opmerkelijk vlak karakter (Afbeelding 6.8). Het is dus aannemelijk dat het proces van tijdelijk, kleinschalig overstuiven van het tracé van de Herenweg nog tot na de middeleeuwen hanteerbaar bleef en de weg - met eventueel wat hinder van stuifzand - begaanbaar.

Op basis van deze gegevens neem ik aan dat het oorspronkelijke tracé van de Herenweg ten westen van Castricum heeft gelegen op de overgang tussen de voormalige stroomwallen van het Oer-IJ in het oosten en oude duinen in het westen. De stroomgeulen zijn daar wellicht gedeeltelijk met zand dichtgestoven, wat de begaanbaarheid van de weg ten goede kwam. Dat de situatie tijdens het ontstaan van de jonge duinen niet direct bedreigend was voor de ligging van de verbinding, blijkt uit het feit dat de abdij van Egmond de weg vermoedelijk aanlegde of gebruikte voor de belangrijke verbinding met Beverwijk. De weg vormt zo de natuurlijke, meest directe verbinding tussen de Herenwegen ten noorden en ten zuiden van het studiegebied (Afbeelding 6.7).

Pas toen het Papenbergcomplex in de late middeleeuwen de Herenweg bedreigde zijn er mogelijk pogingen ondernomen het duin te fixeren, bijvoorbeeld door het aanbrengen van beplanting. Toen men er niet in slaagde het stuivende duin een halt toe te roepen werd de weg verlegd naar het nieuwe tracé via de Kerkbuurt van Castricum.

6.3 Conclusie

Het is heel goed mogelijk dat de twee Herenwegen op Castricums grondgebied direct met elkaar in verbinding hebben gestaan en zo een doorgaande verbinding vormden tussen Beverwijk-Heemskerk ten zuiden en Bakkum-Egmond ten noorden. Deze verbinding was van bijzonder belang voor de abdij in Egmond als verbinding met de haven van Beverwijk. De Castricumse Kerkbuurt was vanaf deze weg bereikbaar via de Kramersweg.

Dit oorspronkelijke tracé volgde in Castricum de overgang tussen de oude duinen en de stroomwallen en kruiste op deze manier haaks de laagtes van de oude Oer-IJ-geulen. Omdat de datering van de weg niet bekend is, kan niet met zekerheid gezegd worden in hoeverre de oude geulen al dichtgestoven waren met duinzand. Het voorgestelde tracé van de Herenweg ligt in het verlengde van de overige Herenwegen in de regio.

Voortgaande problemen met stuifzand noodzaakten na de middeleeuwen en tot in de 18e eeuw verschillende omleggingen van de oude Herenweg via al bestaande wegen op Castricums grondgebied. Pas in de 19e eeuw was de situatie met de stuivende duinen voldoende onder controle en kon een nieuwe weg tegen de binnenduinrand worden aangelegd.

¹⁷²⁾ Vos *et al.* 2010, 93.

Hoofdstuk 7 | Synthese

Wie door de regio tussen Alkmaar, Haarlem en Amsterdam fietst, ziet op het eerste gezicht niets terug van het Oer-IJ verleden. Maar schijn bedriegt.

(Dekkers et al. 2006)

In hoeverre is de fysische geografische gesteldheid van invloed geweest op de landschaps-inrichting in de Castricumerpolder? Zijn de terreinkenmerken die ontstaan zijn in de periode dat de locatie van de Castricumerpolder in open verbinding met de zee stond sturend geweest in het in gebruik nemen van het landschap?

De oude Oer-IJ-geulen vormen de ruggengraat van het afwateringsstelsel en konden in een aantal gevallen een natuurlijke scheiding vormen die als buurtgrens ging fungeren. Of in dit geval de laagte zelf of de aanwezige watering de reden was de grens daar te leggen is uit deze studie niet direct duidelijk. De oude stroomgeulen in het westelijke deel van het studiegebied vormden de bedding voor duinbeken, die ontsprongen op die locaties waar de zoetwaterbel het maaiveld raakte.

De hogere delen van het estuarium, de stroomwallen, werden gebruikt voor de aanleg van bouwlandcomplexen. De bedijking in het studiegebied toont het belang aan van deze stroomwallen voor de lokale economie. Het tracé omsluit een groot deel van deze hoger gelegen gronden en beschermt ze tegen het buitenwater. De doorgaande Herenweg doorsteekt het studiegebied van noord naar zuid op de grens tussen het duingebied en de stroomwallen. Op deze manier volgt de weg het meeste optimale tracé om de oude geulen over te steken, die mogelijk deels waren dichtgestoven met duinzand.

Niet bij alle onderzochte landschapselementen kon een relatie met de fysische geografie duidelijk aangewezen worden. In veel van dergelijke gevallen kunnen factoren benoemd worden die de afwijkende ligging verklaren. Tussen de voor de landbouw belangrijke stroomwallen werd het tracé van de duinbeken vergraven om het afstromende water effectiever af te voeren en het agrarisch areaal efficiënter in te richten. De oorspronkelijke geulen van het estuarium laten zich op die locaties op bodemkaarten vaak nog herkennen als stroomgeulen in de buurt van zo'n vergraven beek. Soms kon een natuurlijke geul over enkele honderden meters verlegd worden om de ontginning van nieuw landbouwgebied

mogelijk te maken, zoals ten zuiden van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt. De oude geul verdween hier onder een planmatig opstrekken van verkaveling. Ter verbetering van de afvoer van water konden ook geheel nieuwe waterlopen aangelegd worden, zoals de Hendriksloot, die min of meer haaks de fysisch-geografische eenheden doorsnijdt en daarmee zijn kunstmatige karakter benadrukt. Bestaande duinbeken werden op deze nieuwe sloot aangesloten, waardoor ook een deel van de oorspronkelijke afwaterings-tracés werden verlaten. De grenzen tussen de vijf buurten van Castricum hebben eveneens niet overal een direct zichtbare relatie met de fysische geografie in het studiegebied. Dat is opmerkelijk, omdat de buurten in Kennemerland een hoge leeftijd wordt toegekend. Het is goed mogelijk dat de buurtgrenzen herhaaldelijk werden verlegd door gewijzigde omstandigheden, en dat hiervoor de op dat moment aanwezige topografie is gehanteerd. De relatie met de bodemgesteldheid kan vroeger duidelijker zijn geweest.

Een fysisch-geografische factor van betekenis op de landschapsinrichting vanaf de middeleeuwen is het stuivende zand als gevolg van het ontstaan van de jonge duinen na de 10^e eeuw. Er zijn aanwijzingen dat een deel van de buurt Kleibroek is overstoven door duinzand, waardoor de buurtgrenzen met de Kerkbuurt en Heemstede moesten worden aangepast om de Kleibroek voldoende bouw- en weiland te verschaffen. Het is goed mogelijk dat de geesten Schilgeest en Blankgeest (deels) zijn aangelegd ter compensatie van onder de duinen verdwenen bouwland. Van de langs de duinrand lopende Herenweg zijn verleggingen als gevolg van de oprukkende duinen vanaf de 17e eeuw goed gedocumenteerd. Het is zeer goed mogelijk dat het tracé van de Herenweg op Castricum's gebied ook al eerder is onderbroken door stuivende duinen, waardoor een nieuw tracé moest worden gezocht.

In hoeverre passen de resultaten uit deze studie in het model uit paragraaf 1.5? Inderdaad volgt het tracé van de bedijking de grens tussen de stroomwallen en de lagere klei- en delgronden met als doel de eerste tegen hoog water te beschermen. Niet alle stroomwallen binnen Castricum zijn

echter binnendijks gebracht, wat er op wijst dat er andere factoren hebben meegespeeld bij het kiezen van een dijktracé. De buurtgrens tussen Noordend en Oosterbuurt volgt over grote lengte de laagte van een oude Oer-IJ-geul, maar dit is de enige grens waarbij de natuurlijke gesteldheid over dergelijk grote afstand leidend is. De meeste overige grenzen volgen topografie, zoals wegen of sloten waarvan aangetoond kan worden dat deze geen natuurlijke oorsprong hebben. Natuurlijk spelen hier tal van historische ontwikkelingen een rol en de situatie die in de 18^e eeuw is vastgelegd doet aan die geschiedenis geen recht. Maar de premisse dat de natuurlijke laagtes als oude geulen werden gebruikt voor de begrenzing van buurten binnen een dorpsgebied lijkt in ieder geval lang niet in alle gevallen houdbaar. De geesten binnen het studiegebied zijn over het algemeen herkenbaar als bijeenliggende bouwland-complexen met hoofdzakelijk strookvormige percelen loodrecht op de lengterichting van de geest. De begrenzing van de geesten kan echter naast wegen ook bestaan uit wateringen (zoals bij de Blankgeest) of een dijk (zoals bij Heemstede). Wel is het zo dat alle aangetroffen geesten zich op de stroomwallen van het studiegebied bevinden. Het ontstaan van de jonge duinen kan inderdaad ook in Castricum een herplaatsing van bewoning, bouwland en weidegrond tot gevolg gehad hebben. Maar de onderzochte aanwijzingen wijzen er eerder op dat de nieuwe locatie binnen het dorpsgebied zelf werd gezocht dan in de achterliggende veengebieden.

Concluderend is te zeggen dat de invloed van de fysische geografie op de inrichting van het landschap van de Castricumerpolder op verschillende locaties zeer duidelijk is aangetoond. De bewoners hadden goede kennis van de gesteldheid van de bodem en wisten deze op effectieve manier in te zetten bij het in gebruik nemen van het landschap. De ligging van de geesten en de dijktracés markeren het belang van de stroomwallen voor de Castricumers. Oude geulen die mogelijk al van nature een rol speelden in de afvoer van duin- en hemelwater werden geformaliseerd tot de wateringen van het waterschap. Ook op locaties waar de natuurlijke bodemgesteldheid minder leidend was in de inrichting van het landschap blijken fysisch-geografische terreineigenschappen in de afwegingen te zijn betrokken. Met het aanleggen van de Maer- of Korendijk tussen de duinrand en de Heemstedergeest werden weliswaar enkele oude geulen doorsneden, maar eveneens een groot areaal aan stroomwal binnendijks gebracht. De Hendriksloot werd juist daar aangelegd waar de verbinding tussen de duinbeken en de Dije het meest functioneel was. In die zin reflecteert de historische geografie van de Castricumerpolder dat de bodemgesteldheid niet altijd leidend, maar wel altijd van betekenis is geweest bij het bepalen van de inrichting van het landschap.

Deze studie in de Castricumerpolder heeft de kennis over de landschapsinrichting van een dorp in Kennemerland op verschillende punten kunnen uitbreiden en aanscherpen. Bestaande inventarisaties op het gebied van bedijking en geesten zijn op belangrijke punten aangevuld en verbeterd. Door het combineren van bronnen en onderzoeksmethoden zijn nieuwe inzichten ontstaan. Een dergelijke interdisciplinaire aanpak heeft belangrijke aanwijzingen verschaft over de wijzigingen in de waterstaatkundige situatie in de Castricumerpolder en de ligging van geesten, dijken en de ontwikkeling van het tracé van de Herenweg.

Hoofdstuk 8 | Discussie en aanbevelingen

Maar wie bekommert zich om de reusachtige erfenis die men nog over heeft uit veel oudere tijden in de vorm van de verkavelingen? [...] Moge door deze bijdrage althans enige belangstelling hiervoor gewekt zijn en moge men snel tot het inzicht komen, dat ook van dit landschap een representatief deel behouden dient te worden voor het nageslacht.

(De Cock 1965)

8.1 Discussie

In deze studie is de invloed van de fysische geografie op de landschapsinrichting in de Castricumerpolder in kaart gebracht. Door het combineren van verschillende bronnen en onderzoeksmethoden zijn inventarisaties aangescherpt en nieuwe inzichten ontstaan. In deze paragraaf reflecteer ik op deze resultaten en de gehanteerde methoden. Wat is de kwaliteit van het onderzoek?

Voor het ontstaan van de Castricumerpolder en het verband met de aanleg van de Heem-stederdijk en het graven van de Hendriksloot zijn naast een overeenkomst uit 1579 vooral indirecte aanwijzingen gevonden, zoals de vereniging van de Heemskerker- en Uitgeesterbroek in 1577 en de oudste vermelding van bemaling in de Castricumerpolder uit 1588. Op basis van deze gegevens is een reconstructie gemaakt van deze veranderingen, waarin de Heemstederdijk en Hendriksloot een centrale rol spelen. Primaire bronnen voor de aanleg van de Hendriksloot, noch voor het verband tussen de Heemstederdijk en de Hendriksloot zijn echter gevonden. Het opeenstapelen van aannames op basis van dergelijke 'circumstantial evidence' heeft het gevaar in zich dat onjuiste conclusies worden getrokken. Aanvullende grondboringen bij de Hendriksloot zouden zijn oorsprong als gegraven verbinding kunnen bevestigen.

De belangrijkste bron die gehanteerd is voor het bestuderen van de buurtgrenzen is de 18^e-eeuwse kaart van Rollerus. Op meetkundig, topografisch en naamkundig vlak bevat deze kaart nogal wat onnauwkeurigheden. Het is dus de vraag in hoeverre de buurtgrenzen op deze kaart correct zijn weergegeven. In veel dorpen is er een relatie tussen de buurtindeling en de 19^e-eeuwse sectie-indeling van het Kadaster.¹⁷³⁾

Dat deze relatie voor wat Rollerus' weergave van Castricum betreft nauwelijks opgaat kan een aanwijzing zijn dat we deze 18^e-eeuwse voorstelling van zaken mogelijk ter discussie kunnen stellen. De relatie met de natuurlijke gesteldheid en topografie is vastgesteld door de onzekere grenzen van deze kaart te projecteren op nauwkeurig 20^e- en 21^e-eeuws kaartmateriaal. Het risico bestaat dat hierdoor verbanden worden gezien die niet bestaan, of bestaande verbanden over het hoofd worden gezien.

Voor het bevestigen of aanscherpen van de begrenzingen van de geesten in het studiegebied is deels gebruik gemaakt van 19^e-eeuwse morfologie en de bodemkundige gegevens uit de 20^e eeuw. Het aanwijzen van oude landschapselementen op basis van dergelijk recent materiaal is niet zonder risico's en eigenlijk een variant op de morfogenetische methode, hoewel ik niet direct uitspraak doe over de datering van dergelijke elementen. Getracht is bevestiging te vinden met behulp van archiefstukken en veldnamen, maar lang niet overal was dit mogelijk. Deze resultaten dienen daarom met een zekere voorzichtigheid gehanteerd te worden. Er zijn aanwijzingen dat de in deze studie gepresenteerde inventarisatie van geesten nog onvolledig is. Om met zekerheid uitspraken te kunnen doen over de algemene fysisch-geografische ligging van deze bouwlanden moet allereerst deze inventarisatie voltooid worden. Tot die tijd zijn de resultaten uit deze studie mogelijk een voorlopig resultaat op basis van een deel van de in het gebied aanwezige geesten.

¹⁷³⁾ De Cock 1965, 159-161.

Ook bij het bestuderen van het tracé van de Herenwegen waren niet altijd primaire bronnen beschikbaar om een gefundeerde uitspraak te kunnen doen over bepaalde perioden. In enkele gevallen is extrapolatie van de gevonden gegevens toegepast. Uit de goed gedocumenteerde problemen met stuifzand in de 17e en 18e eeuw en de geaccepteerde inzichten over het ontstaan van de jonge duinen is afgeleid dat de oprukkende duinen in vroeger eeuwen waarschijnlijk eveneens tot ingrijpen noodzaakten. Dit is niet vrij van risico. Toch meen ik dat deze aanname kan worden gebruikt voor het onderzoek, omdat zoveel mogelijk is onderbouwd met aanvullende onderzoeksmethoden.

Het stuivende duinzand is in deze studie onderzocht als fysisch-geografische factor, dat wil zeggen als gevolg van fysische of natuurkundige processen die het landschap hebben gevormd. De oorzaak van het ontstaan van de duinen staat ter discussie: het is goed mogelijk dat menselijk ingrijpen en overexploitatie de duinvorming op gang heeft gebracht of hier een belangrijke rol in heeft gespeeld. Toch is het opstuiven van paraboolduinen en het wandelen van de duinen met name een fysisch-geografisch proces. Wat voor deze studie ook van belang is, is de rol die de aanleg van beplanting heeft gespeeld op de hoogte van de duinen. Werd de Papenberg pas een bedreiging nadat deze hoog opstootte als het gevolg van het beplanten in een poging het duin te fixeren? Zonder deze processen te bestuderen staat de fysische of menselijke oorsprong, en daarmee de validiteit van het hanteren van het duinzand als fysisch-geografisch proces in deze studie, ter discussie.

De bodemopbouw in de Castricumerpolder is mede bestudeerd aan de hand van bodemkaarten uit de jaren 1950 en 1980. Vergelijking met recente bodemkundige en geomorfologische gegevens laat zien dat de informatie op het kaartmateriaal betrouwbaar is. Hoewel gedateerd, blijken deze bronnen dus van waarde, vooral voor het bestuderen van de fysische eigenschappen van later bebouwde gebieden. Hoewel de terminologie op de kaarten (*stroomwal*, e.d.)elijk geeft van een gewijzigd inzicht in de *ontstaansgeschiedenis* van het gebied, is de *beschrijving* van de aangetroffen eenheden ook vandaag de dag nog goed bruikbaar.

Het veldwerk voor deze studie is beperkt gebleven tot een aantal tochten in het studiegebied met lokale en regionale kenners en een zestal boringen om een beeld te krijgen van de bodemopbouw op verschillende locaties. Aanvullend booronderzoek had wellicht meer licht kunnen werpen op de bodemkundige eigenschappen die bij het aanleggen van geesten op bepaalde delen van de stroomwallen een rol hebben gespeeld. Daarnaast had mogelijk meer inzicht gekregen kunnen worden in het tracé van de Herenweg.

Complicerende factor hierbij is dat grote delen van de landschapselementen verdwenen is onder de uitbreidingswijken van Castricum. Het is onbekend in welke mate de bodemopbouw bij deze activiteiten is verstoord.

8.2 Aanbevelingen

In het algemeen kan gesteld worden dat het met dit onderzoek mogelijk blijkt te zijn geweest belangrijke aanwijzingen te vinden over de geschiedenis van de landschapsinrichting en de invloed van de fysische geografie hierop in het studiegebied. Het geeft aan dat de mogelijkheden voor historisch-geografisch onderzoek in de regio in zekere zin 'voor het oprapen' liggen. Resultaten uit verwante wetenschappen als archeologie en geologie geven voldoende basis ook de landschapontwikkeling opnieuw fundamenteel te onderzoeken. Hieronder zal ik hiervoor een aantal aanzetten geven.

Waterstaat

Er zijn aanwijzingen dat er rond het einde van de 17^e eeuw op diverse locaties aanpassingen plaatsvonden in de waterstaatkundige inrichting van de regio. Er is behoefte aan een gedetailleerd nader onderzoek naar deze wijzigingen en het verband met het in 1544 opgerichte hoogheemraadschap.¹⁷⁴⁾ Onderzocht kan worden welke waterstaatkundige, fysische en politieke factoren een rol speelden in de aanpassingen, welke aanpassingen zijn gerealiseerd en in hoeverre er afstemming was tussen de verschillende waterschappen bij het realiseren van de ingrepen.

Buurten

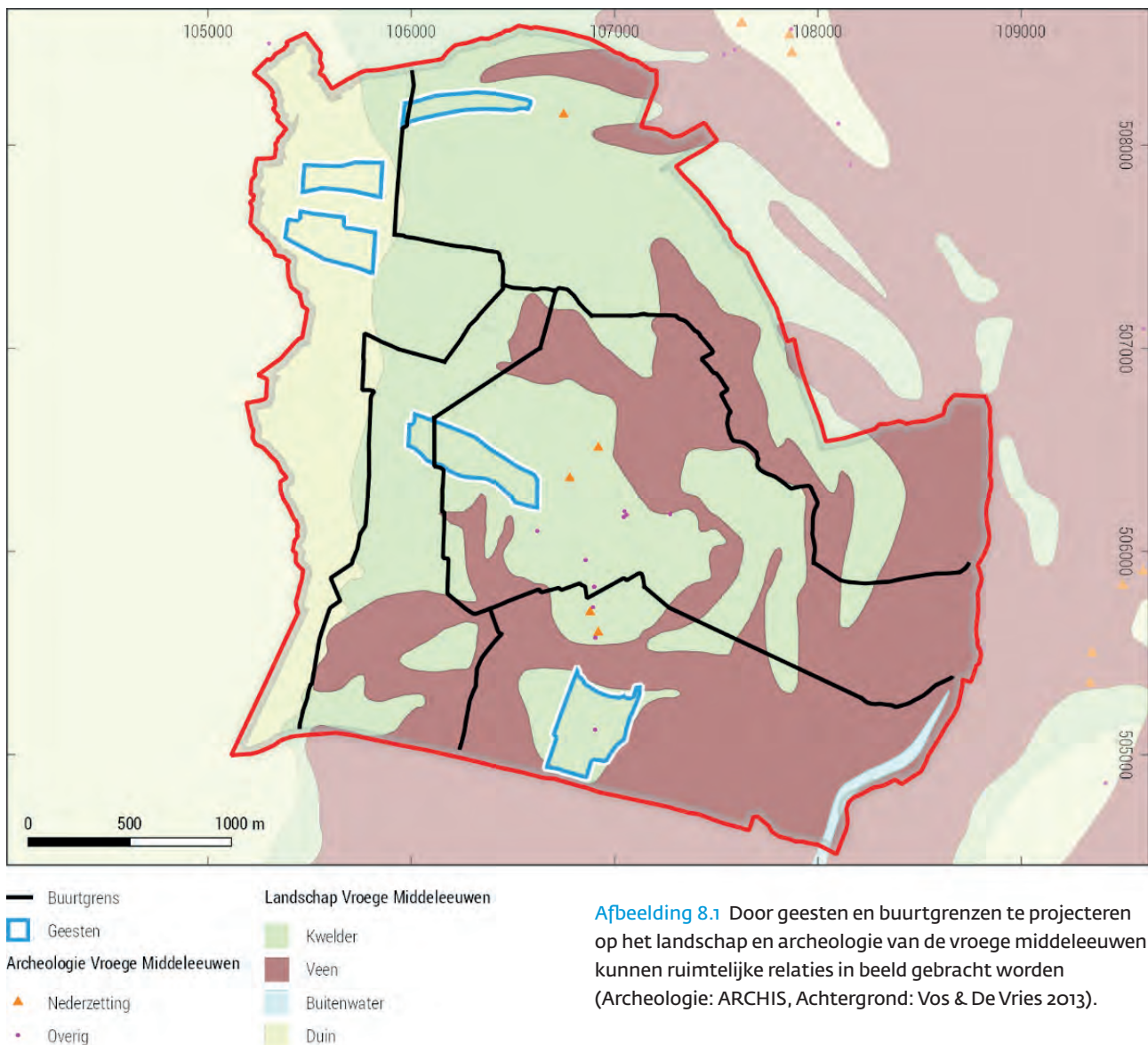
Er is nader onderzoek nodig naar de ouderdom, ligging en ontwikkeling van de buurtgrenzen. Zoals aangegeven is de kaart van Rollerus waardevol maar niet feilloos. Archiefstudie kan belangrijke aanwijzingen verschaffen over de historische wijzigingen in de begrenzingen en de redenen hiervoor. Een dergelijk onderzoek kan meer licht werpen op de ontwikkelingsgeschiedenis van buurten en de rol die buurten hadden in een dorpsgebied.

Geesten

De oud-rechterlijke archieven die door de Werkgroep Oud-Castricum zijn verzameld bleken een belangrijke bron voor het opsporen en begrenzen van de geesten in het studiegebied. In andere bronnen zijn aanwijzingen gevonden dat daarnaast ook andere locaties door de bewoners van Castricum *geest* werden genoemd.¹⁷⁵⁾ De hierin aangetroffen

¹⁷⁴⁾ De Vries Azn 1876.

¹⁷⁵⁾ Kort 1989-1990; Kort 1998, bijvoorbeeld no. 52.

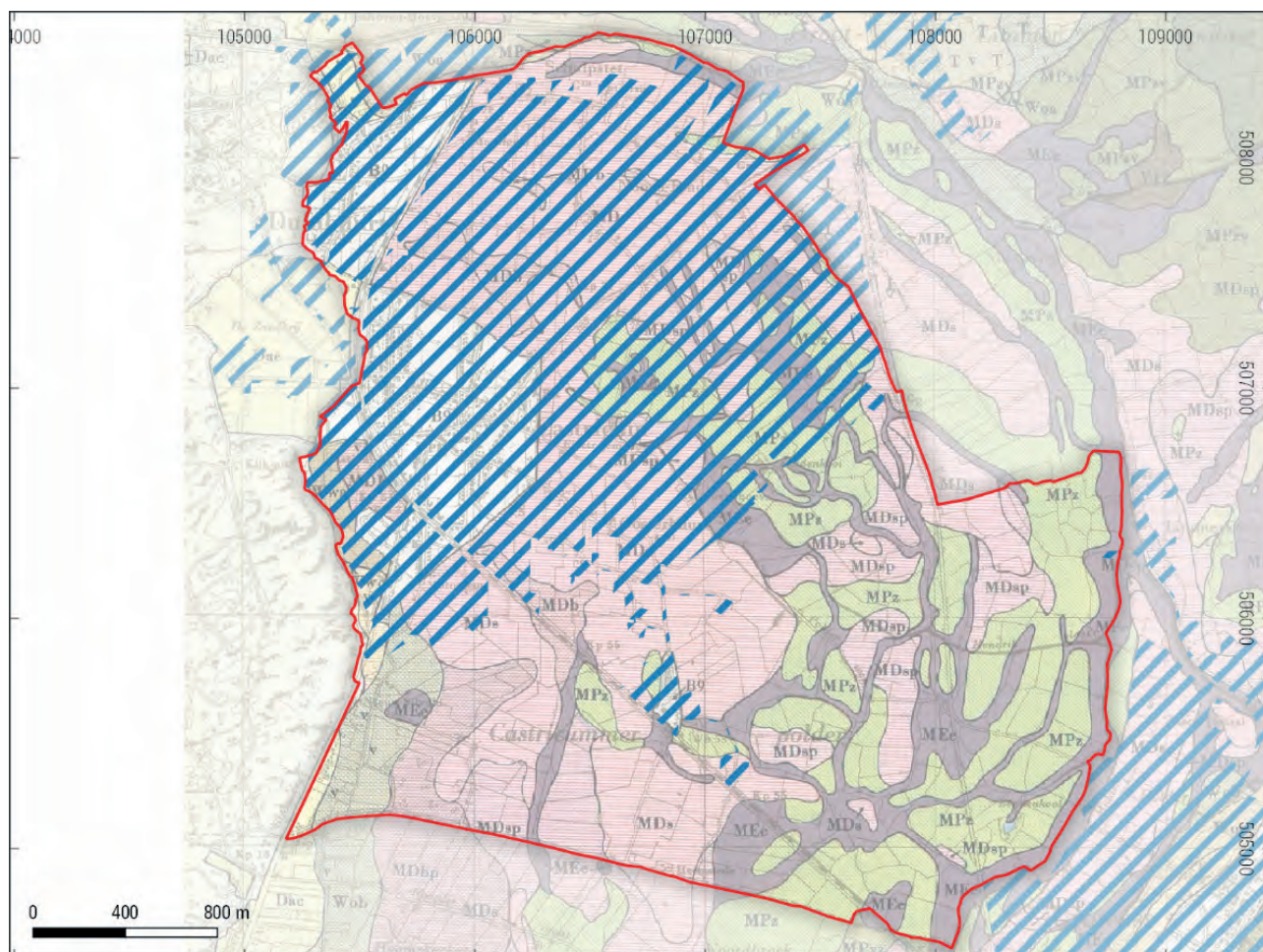
Afbeelding 8.1 Door geesten en buurtgrenzen te projecteren op het landschap en archeologie van de vroege middeleeuwen kunnen ruimtelijke relaties in beeld gebracht worden (Archeologie: ARCHIS, Achtergrond: Vos & De Vries 2013).

gegevens zijn echter te beknopt om deze bouwland-complexen te kunnen lokaliseren. Aanvullend onderzoek is daarom zeer gewenst, bijvoorbeeld door de lenen van de abdij van Egmond en de grafelijke lenen in Castricum te analyseren en lokaliseren. Een volledige inventarisatie van de geesten in Castricum kan een waardevolle aanvulling zijn op de kennis over de geestgronden van West-Nederland. De bodemkundige ligging en de plaats van de geesten binnen de buurtschap kunnen inzicht geven in locatieoverwegingen, generaties van geesten en ontwikkelingen in vorm en grootte. De Castricumse situatie is uniek in het West-Nederlandse kustgebied omdat geesten hier niet op strandwallen zijn aangelegd, maar op de stroomwallen van het voormalige estuarium. Een gedegen kennis van juist deze geesten kan nieuw licht werpen op het onderzoek naar

geesten in het kustgebied in het bijzonder, en bouwland-complexen in het algemeen.

Infrastructuur

Nader onderzoek kan meer informatie verschaffen over het tracé van de voormalige Herenweg ten westen van Castricum. Gezien het belang van deze potentiële weg voor de abdij van Egmond is het niet onmogelijk dat aanleg en ontwikkelingen van het tracé goed gedocumenteerd zijn in de abdijsarchieven. Mogelijk zijn door middel van grondboringen in het duingebied ten westen van Castricum aanwijzingen te vinden voor de ligging en de reden van het verlaten van het tracé van de Herenweg. Restanten tussen de Papenberg en de Herenweg in Bakkum zijn mogelijk verdwenen bij zandafgravingen ten

Begrenzing Studiegebied
 Bebouwd gebied

Afbeelding 8.2 Grote delen van het studiegebied zijn in de 20e eeuw bebouwd. (Achtergrond: De Roo 1953)

behoefte van de aanleg van de spoorlijn in de 19^e eeuw, maar onder de Papenberg zelf is wellicht nog interessante informatie te achterhalen. Daarnaast zou het interessant zijn eens nader te onderzoeken wat het belang van de Herenwegen als doorgaande verbinding is geweest bij de pogingen de zich verplaatsende jonge duinen tot stilstand te brengen. Duincomplexen die de doorgaande verbindingen het dichtst naderen, zoals het Papenberg-complex, kunnen grote hoogten bereiken. Wellicht heeft vroege beplanting om het overstuiven van belangrijke verbindingswegen te voorkomen een rol gespeeld bij de ontwikkeling van dergelijke complexen.

Koppeling met archeologische onderzoeken

De koppeling van de resultaten uit deze studie met inzichten uit archeologisch onderzoek kan nieuw licht werpen op de historische landschapsinrichting en bewoningsgeschiedenis van de regio. Omdat deze studie zich richt op de invloed van

fysische geografie op de landschapsinrichting is informatie uit de archeologie nauwelijks bij het onderzoek betrokken. Er zijn aanwijzingen uit de archeologie dat de vroeg-middeleeuwse bewoning zich niet aan de randen van de geest bevond, maar juist op de geest zelf. Het onderzoek dat daarbij vaak genoemd wordt is de vondst van een nederzetting op de Heemskerkegeest.¹⁷⁶⁾ In Castricum zijn geen sporen van bewoning bekend uit de vroege middeleeuwen die op de geesten zelf zijn aangetroffen. Het onderzoek dat Koene *et al.* noemen in Castricum en ook door Baas *et al.* worden aangehaald, betreft de opgraving Castricum-Oosterbuurt, die zich niet op een geest bevindt.¹⁷⁷⁾ Ook ten noorden van de geest van Heemstede zijn sporen aangetroffen van vroegmiddeleeuwse bewoning, maar niet op

¹⁷⁶⁾ Koene *et al.* 2003, 34.

¹⁷⁷⁾ Koene *et al.* 2003, 34; Baas *et al.* 2014, 138.

de geest zelf.¹⁷⁸⁾ Door het leggen van een ruimtelijke relatie tussen nederzettingssporen uit bepaalde perioden en de ligging van akkerland kan het model dat Dijkstra schetste voor de ontwikkeling van nederzettingen in het West-Nederlandse kustgebied worden getoetst of geherformuleerd (Afbeelding 8.1).

Geopark

De samenhang tussen de geologie en de inrichting van het cultuurlandschap is één van de belangrijkste criteria om de kansrijkheid van een geopark-initiatief te beoordelen.¹⁷⁹⁾ Zoals in deze studie aangetoond kan deze samenhang in de Castricumerpolder op verschillende locaties aangewezen worden.

Dit onderzoek richt zich met name op de periode vóór grofweg 1900. Sindsdien hebben het bouwen van nieuwbouwwijken en overige ruimtelijke ingrepen een groot-schalige invloed op de inrichting van het landschap gehad (Afbeelding 8.2). Vooral grote delen van het stroomwal-landschap, waar de afwisseling tussen stroomwallen (de wadplaten) en stroom-geulen (de wadgeulen) kenmerkend was, zijn in het hedendaagse landschap nauwelijks meer herkenbaar. De lagere delen van het studiegebied behoren nog steeds tot het buitengebied. Mede door de vrij beperkte invloed die de ruilverkaveling na de jaren 1980 heeft gehad op de inrichting van het landschap zijn oude geulen en hoger opgeslibde platen voor een belangrijk deel goed in de Castricumerpolder te herkennen. Het tracé van de dijkkring is vooral tussen Heemstede en de duinrand goed bewaard gebleven: hier ligt de Maer- of Korendijk als opvallende lijn in een open landschap. Het dijktracé tussen Heemstede en Cronenburg is plaatselijk als flauwe verhoging herkenbaar. Het overige deel van de dijkkring is grotendeels onder bebouwing verdwenen.

Het valt buiten de context van deze studie om deze samenhang af te wegen en van een kwa-liteitsbeoordeling te voorzien. Daarnaast is de samenhang niet het enige criterium waaraan een voorgesteld geopark moet voldoen en is de Castricumerpolder slechts een deelgebied van de gehele Oer-IJ-regio. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre de kwaliteiten in de Oer-IJ-regio voldoende zijn behouden en waardevol genoeg zijn om in aanmerking te komen voor een geopark-status. Wellicht kunnen de resultaten uit deze studie een ingrediënt zijn om de kansen van de regio voor een beschermde status - in wat voor vorm dan ook - in kaart te brengen.

¹⁷⁸⁾ Mooij 2006, 67-78.

¹⁷⁹⁾ NFUGG 2015, 2, primair criterium B.

Hoofdstuk 9 | Gebruikte afkortingen

AHN	Actueel Hoogtebestand Nederland, versie 2
ARCHIS	Archeologisch Informatiesysteem (RCE)
NFUGG	Nederlands Forum UNESCO Global Geoparks
NHA	Noord-Hollands Archief
RAA	Regionaal Archief Alkmaar
SAA	Stadsarchief Amsterdam

Hoofdstuk 10 | Literatuur

Aalst, J.W. van (2015). *NL, zee en wateren: Eenvoudig beeld*. (z.p.): Imergis.

Aartsen, G.J. (z.d.). *CultGIS beschrijvingen Noord-Hollandse regio's: Kennemerland*. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Abbink, A.A. (1999). *Make it and break it: the cycles of pottery: A study of the technology, form, function and use of pottery from the settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-muggenburg*. Leiden: Universiteit Leiden.

Alders, G., Bloemers, J.H.F. & Heeringen, R. van et al. (red.) (2010). From Oer-IJ estuary to metropolitan coastal landscape. In J.H.F. Bloemers, H. Kars & A. van der Valk et al. *The cultural landscape and heritage paradox: Protection and Development of the Dutch Archaeological-historical Landscape and its European Dimension* (pp. 201-236). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Alterra. (2008). *Geomorfologische Kaart Nederland (GKN)*. Wageningen: Alterra.

Anderson, K. (1989). *Weerstandsonderzoek kasteel 'Oud Haerlem' te Heemskerk: RAAP-notitie*. Amsterdam: Stichting RAAP.

Ashworth, G.J. (1999). Heritage, identity and interpreting a European sense of place. In D. Uzzell & R. Ballantyne (red.) *Contemporary Issues in Heritage and Environment Interpretation* (pp. 112-132). Chichester: Wiley.

Ashworth, G.J. (1999). Reflections on heritage and community: paradox. In W. Nuryanti (red.) *Heritage, Tourism and Local Communities* (pp. 295-299). (z.p.): .

Aten, D. (2010). Drijven of drooghouden? Inundatie als landbouwmethode in Hollands Noorderkwartier, zestiende-negentiende eeuw. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 19 (pp. 1-14). Rotterdam: Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis.

Baars, F. (1986). De strijd tegen het water. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 8-11). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Baas, H., Snippenburg, B. van & Renes, H. et al. (2014). De Geesten van Holland: Stand van kennis over oude akkercomplexen op de strandwallen van Holland. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 32 (pp. 131-150). Utrecht: Stichting Matrijs.

Baas, H.G. (1999). *Historisch-geografische inventarisatie en waardering van Kennemerland: Een werkdocument ten behoeve van de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Holland*. Hoorn: .

Bakker, H. de & Schelling, J. (1966). *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland: De hogere niveaus*. Wageningen: Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouwdocumentatie.

Barends, S. (1989). *Percelen in Nederland: Veranderingen in de percelering tussen 1900 en nu*. Wageningen: Pudoc.

Bazelmans, J. & Meulen, M. van der (2011). *Atlas van Nederland in het Holoceen*. Amsterdam: Bert Bakker.

Bazelmans, J., Dijkstra, M. & Koning, J. de (2002). Voorspel. Holland in het eerste millenium. In T. de Nijs & E. Beukers *Geschiedenis van Holland*. Hilversum: Verloren.

Beek, R. van et al. (2008). Managing and protecting by developing the landscape in the Netherlands. In G. Fairclough & P. Grau Møller *Landscape as Heritage. The Management and Protection of Land-scape in Europe, a summary by the Cost A 27 project 'LANDMARKS* (pp. 177-203). (z.p.): .

-
- Beets, J.N. (2010). *Kleine landschapselementen en duinrellen: Buitengebied Zuid, gemeente Bergen*. Castricum: Landschap Noord-Holland.
- Berendsen, H.J.A. (2008). *Landschappelijk Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Berendsen, H.J.A. (2010). *Fysisch-geografisch onderzoek*. Assen: Van Gorcum.
- Berendsen, H.J.A. (2011). *De vorming van het land*. Assen: Van Gorcum.
- Berendsen, H.J.A. (2013). *Landschap in delen*. Assen: Van Gorcum.
- Bloemers, J.H.F. & Therkorn, L.L. (2003). *Wisselende seizoenen en verborgen landschappen: Wetlandarcheologie in de Velsbroek*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.
- Bloemers, J.H.F. et al. (2001). *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Wageningen: Alterra.
- Bloemers, J.H.F., Husken, S. & Leeuwen, R. van (2009). *Een agenda voor het Oer-IJ*. Haarlem: Cultureel Erfgoed Noord-Holland.
- Bont, C.H.M. de (1995). Bewonings- en ontginningsgeschiedenis. In *Bodemkaart van Nederland 1:50.000: Toelichting bij de kaartbladen Blad 9W-14W 14O-15W 19W* (pp. 37-55). Wageningen: SCDLO/Stiboka.
- Bont, C.H.M. de (2008). *Vergeten land: Ontginning, bewoning en waterbeheer in de westnederlandse veengebieden (800-1350)*. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Borger, G.J., Breuker, P. & Jong, H. de (red.) (2010). *Van Groningen tot Zeeland: Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap*. Hilversum: Verloren.
- Bos, I.J. (2012). *Kernkwaliteiten nationaal landschap Laag Holland: Systematische nulmeting*. Heiloo: Landschap Noord-Holland.
- Bosman, W. & Eerden, R.A. van (2009). Sporen onder het zand. In R. Roos (red.) *Duinen en mensen Kennemerland* (pp. 28-45). Castricum: Stichting Natuurmedia.
- Boxtel, A. van & Boot, H. (2011). Jaarverslag 2010. In *Jaarboek Oud-Castricum* (pp. 117-119). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.
- Bregman, E.P.H. & Smit, F.W.H. (2012). *Genesis of the Hondsrug: A Saalian Megaflute, Drenthe, The Netherlands*. Assen: Steering Group Aspiring European Geopark De Hondsrug.
- Brugman, B.A., Heeringen, R.M. van & Schrijvers, R. (2011). *Tien regionale kaarten van het gelaagde archeologische landschap als onderlegger voor de structuurvisie van de provincie Noord-Holland: Achtergronddocument. Rapport nummer 1861*. Amersfoort: Vestigia.
- Cock, J.K. de (1965). *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Cordfunke, E.H.P. (2006). *Kennemerland in Prehistorie en Middeleeuwen*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Danner, H.S. (1994). Gewogen zorg. In *...die water keert: 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier* (pp. 68-72). Edam: Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Hollands Noorderkwartier.
- Deeben, J.H.C. (red.) (2008). *De Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, derde generatie*. Amersfoort: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.
-

Deelen, D. van (1981). *Historie van Castricum en Bakkum*. Schoorl: Pirola.

Dekkers, C., Dorren, G. & Eerden, R.A. van (2006). *Het land van Hilde: Archeologie in het Noord-Hollandse kustgebied*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Dijkstra, M.F.P. (2011). *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Leiden: Sidestone Press.

Dijkstra, M.F.P., Koning, J. de & Lange, S. (2006). *Limmen - De Krocht: de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*. Amsterdam: AAC/Projectenbureau.

Eerden, R.A. van (2002). Bedolven en vervlogen: westelijk Castricum onder het duinzand. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2002 (pp. 4-7). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Eerden, R.A. van (red.) (2004). *Behoud en beheer van archeologische vindplaatsen in het Oer-IJ-gebied*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Flamman, J. & Parlevliet, M. (2001). *Inventariserend veldonderzoek op het terrein van 'De Rustende Jager' gemeente Bergen N.H.*. Amsterdam: AAC.

Francq van Berkhey, J. le (1769). *Natuurlyke historie van Holland. Eerste deel*. Amsterdam: Yntema en Tieboel.

Geus, J.P. (1986). Landmaten in Noord-Holland boven 't IJ omstreeks 1740. *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 53 (pp. 94-95). Hoorn: Historisch Genootschap Oud West-Friesland.

Gumbert-Hepp, M., Gumbert, J.P. & Burgers, J.W.J. (2007). *Annalen van Egmond*. Hilversum: Verloren.

Haartsen, A. (2009). *Ontgonnen verleden: Regiobeschrijvingen provincie Noord-Holland*. Ede: Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Haartsen, A., Lenten, J. & Oever-van Dijk, C. ten (2000). *De cultuurhistorie van Kennemerland*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Hagers, J.K.H. & Sier, M.M. (1999). *Castricum-Oosterbuurt: bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*. Amersfoort: ROB.

Hartog, E. den (2002). *De oudste kerken van Holland*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Historische Vereniging Harencarspel. (1993). *Oude Maten. Zicht op Harencarspel*, 3 (pp. 20). Warmenhuizen: Historische Vereniging Harencarspel.

Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier. (2015). *Peilbesluit Midden-Kennemerland: Toelichting bij peilbesluit*. Heerhugowaard: Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier.

Instituut voor Nederlandse Lexicologie. (1864-2001). *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

Instituut voor Nederlandse Lexicologie. (2012). *Oudnederlands Woordenboek*. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Geraadpleegd op <http://gtb.inl.nl/>.

Jansen, H.P.H. & Hoppenbrouwers, P.C.M. (1979). Heervaart in Holland. In *BMGN - Low Countries Historical Review*, 94, 1. Amsterdam: KNHG.

Jelgersma, S. et al. (1970). The coastal dunes of the western Netherlands. In *Mededelingen Rijks Geologische Dienst, Nieuwe Serie* (pp. 92-167). (z.p.): .

Jelles, J.G.G. (1998). *Geschiedenis van het beheer en gebruik van het Noordhollands duinreservaat*. Arnhem: Instituut voor toegepast biologisch onderzoek in de natuur.

Jong, S. de (red.) (1992). *Op zoek naar Castricum's verleden*. Schoorl: Pirola.

Kaan, N.A. (1986). Heemstede te Castricum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 22-24). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Kadaster. (2015). *Basisregistratie Topografie*. Apeldoorn: Kadaster.

Keunen, G.H. (1981). Moleninventarisatie. In *Molens in Noord-Holland: inventarisatie van het Noord-hollands molenbezit* (pp. 93-233). Amsterdam: Meijer Pers/Ideboek.

Keuning, J. (1952). XVIth Century Cartography in the Netherlands. *Imago Mundi*, 9 (pp. 35-63). (z.p.): Imago Mundi.

Koch, A.C.F., Kruisheer, J.G. & Dijkhof, E.C. (1970-2006). *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Den Haag: Huygens ING.

Koene, B., Morren, J. & Schweitzer, F. (2003). *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen: Het land, de bewoners en hun heren tussen 700 en 1300*. Hilversum: Verloren.

Kok, M.S.M. (2008). *The homecoming of religious practice: An analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC- AD 450)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Kol, J. (1992). De parochiekerk Sint Pancratius tot aan de reformatie. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1992 (pp. 4-16). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Kol, J. (2012). Op zoek naar de oorsprong van de naam Castricum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2012 (pp. 16-20). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Koomen, A.J.M. & Maas, G.J. (2004). *Geomorfologische Kaart Nederland (GKN): Achtergronddocument bij het landsdekkende digitale bestand*. Wageningen: Alterra.

Kort, J.C. (1989). Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland, 1203-1650. *Ons voorgeslacht*, 44. (z.p.): Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie.

Kort, J.C. (1990). Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland, 1203-1650. *Ons voorgeslacht*, 45. (z.p.): Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie.

Kort, J.C. (1998). Repertorium op de lenen van de abdij Egmond, 1174-1650. *Ons voorgeslacht*, 53. (z.p.): Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie.

Kruijter, C.J. de & Pieron, H.B.J. (2003). De heren en vrouwen van Kronenburg. *Vechtkroniek*, 2003 (pp. 20-23). Loenen: Historische Kring Loenen.

Lange, S., Besselsen, ET AL. & Londen, H. van (2004). *Het Oer-IJ estuarium: Archeologische Kennisinventarisatie (AKI)*. Amsterdam: Amsterdams Archeologisch Centrum.

Lemkow, N. (red.) (2013). *Geopark Odsherred DENMARK: Application for membership in the European Geoparks Network*. Højby: Geopark Odsherred.

Londen, H. van, Ridder, T. de & Bosman, A. et al. (2008). Het West-Nederlandse kustgebied in de Romeinse Tijd. In *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 1.0*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Lowenthal, D. (2005). *Natural and cultural heritage: International Journal of Heritage Studies*, 11. (z.p.): .

Meertens Instituut. (2013-2016). *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam: Meertens Instituut. Geraadpleegd op <http://www.meertens.knaw.nl/mgw/>.

Molenaar, S., Exaltus, R.P. & Waijjen, M.C.A. van (2003). *Bescherming bodemarchief ruilverkavelingsgebied Limmen-Heiloo, provincie Noord-Holland: Eindrapport monitoringsonderzoek 1994-2001*. Amsterdam: Stichting RAAP.

Mooij, E. (1979). Pottenstapel als waterput in plan Molendijk. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1979 (pp. 16-18). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Mooij, E. (1986). Van zeegat tot grasmat: Archeologische waarnemingen in de Castricummerpolder. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 3-7). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Mooij, E. (2000). Midden-Kennemerland rond het jaar 1000. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2000 (pp. 9-14). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Mooij, E. (2006). *Castricums in de Oer-IJ delta: Het archeologische verleden van Castricum*. Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Mooij, E. (2008). Wie was... Matthijs Kramer. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2008 (pp. 70-78). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Mulder, F.J. de, Geluk, M.C. & Ritsema, I.L. et al. (red.) (2003). *De ondergrond van Nederland*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.

Nederlands Forum UNESCO Global Geoparks. (2015). *Beleidslijn beoordeling kansrijkheid UNESCO Global Geopark initiatieven*. (z.p.): .

Numan, A.M. (2005). *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200: Een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*. Zutphen: Walburg Pers.

Paulissen, M.P.C.P., Nieuwenhuizen, W. & Kistenkas, F.H. (2014). *Geoparken in Nederland: Een quickscan van beleidsmatige mogelijkheden en beperkingen*. Wageningen: Alterra.

Pijnenburg, W.J.J., Dalen-Oskam, K.H. van & Depuydt, K.A.C. et al. (2000). *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Geraadpleegd op <http://gtb.inl.nl/>.

Pons, L.J. & Oosten, M.F. van (1974). *De bodem van Noordholland: Toelichting bij blad 5 van de bodemkaart van Nederland*. Wageningen: Stiboka.

Posthumus, C., Roelfs, G. & Simon, L. et al. (red.) (2012). *Geopark de Hondsrug: Applicatie partnerschap EGN 2012 De Hondsrug Nederland*. Borger: Projectbureau Geopark de Hondsrug.

Proper, H. (red.) (1982). *Landschapsstructuurplan Noord-Kennemerland 1982*. (z.p.): Staatsbosbeheer.

Provincie Noord-Holland. (1992). *De dijken in Noord-Holland: Een onderzoek naar de typen dijken in Noord-Holland en hun betekenis voor het landschap, de natuur en de recreatie*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Provincie Noord-Holland. (1993). *Cultuurhistorisch onderzoek naar dijken in Noord-Holland*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Provincie Noord-Holland. (2008). *Provincie Noord-Holland zuinig op Aardkundig Erfgoed: Nieuwsbrief voor gemeenten*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Provincie Noord-Holland. (2010). *Leidraad Landschap en Cultuurhistorie: Ontwikkelen met ruimtelijke kwaliteit*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.

Pruissers, A.P., Vos, H.H. & Valk, L. van der (1991). De geologische en landschappelijke ontwikkeling van het Breedsaapduingebied. In *Holland Historisch Tijdschrift: Holland Historisch Tijdschrift* (pp. 117-138). (z.p.): Historische Vereniging Holland.

Ravesloot, C. & Perk, F.A. (1989). *Ruilverkaveling Limmen-Heiloo: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*. (z.p.): Stichting RAAP.

Rentenaar, R. (1990). *Groeten van Elders: Plaatsnamen en familienamen als spiegel van onze cultuur*. Naarden: Strengtholt.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2008). *Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW)*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op <http://cultureelerfgoed.nl/node/1380>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2014). *Archeologische Monumenten Kaart (AMK)*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op <http://cultureelerfgoed.nl/node/1380>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2015). *De archeologische monumentenzorg in de Erfgoedwet*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Roo, H.C. de (1953). *De bodemgesteldheid van Noord-Kennemerland*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf.

Roos, R. & Zeiler, F.D. (2009). Boskap, bebouwing en wegen, jacht en zeedorpen. In *Duinen en mensen Kennemerland* (pp. 46-57). Castricum: Stichting Natuurmedia.

Roos, R. (1995). *Bewogen Kustlandschap*. Haarlem: Schuyt & Co.

Rosing, H. (1995). *Bodemkaart van Nederland 1:50.000: Toelichting bij de kaartbladen Blad 9W-14W 14O-15W 19W*. Wageningen: SCDLO/Stiboka.

Ruijter, G. de, Ruiter, P. de & Vliet, T. van et al. (2005). *OerIJ, voorbij het verleden: Culturele planologie van het OerIJ*. (z.p.): .

Schilstra, J.J. (1969). *Wie water deert: Het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland*. Wormerveer: Meijer Pers.

Schönfeld, M. (1955). *Nederlandse waternamen*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Schönfeld, M. (1980). *Veldnamen in Nederland*. Arnhem: Gysbers & Van Loon.

Schoonheim, T. (2006). *Toponiemen en de lexicografie van het Nederlands*. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

Sloos, A. (red.) (2009). *Handleiding voor de Archeologische Monumentenkaart*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Sminia, T. & Blom, P. (2002). Bakkum in de 18^e eeuw. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2002 (pp. 14-19). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Soonius, C.M. (1999). *Noord- en Zuid-Kennemerland: Toelichting op de Archeologische Monumentenkaart*. (z.p.): .

Steur, G.G.L. & Heijink, W. (1991). *Bodemkaart van Nederland: Algemene begrippen en indelingen*. Wageningen: Staring Centrum.

Streefkerk, C. (1994). Van tweespalt tot eendracht. In *...die water keert: 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier* (pp. 40-42). Edam: Hoogheemraadschap van Uitwaterende Sluizen in Hollands Noorderkwartier.

Strootman. (2014). *Masterplan Kust en Erfgoed*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Stuijbergen, J.J., Zonneveld, L. & Zuurbier, S.P.A. (1996). De Kooiweg, Eerste en Tweede Groenelaan en zijn bewoners. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1996 (pp. 25-34). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Swaan, J. (1990). De veldnaam kroft of krocht in relatie tot het grondgebruik in de gemeente Heemskerk. *Kennemer Oudheidkamer: Historisch Genootschap Midden-Kennemerland*, 16 (pp. 3-13). Beverwijk: Historisch Genootschap Midden-Kennemerland.

Swinkels, D., Timmerman, H.J. & Balsem, T. (2004). *Actualisatie intentieprogramma bodembeschermingsgebieden: Bescherming en behoud aardkundig erfgoed van de provincie Noord-Holland*. Arnhem: De Straat Milieu-adviseurs.

Teeuwisse, J. et al. (2015). *Zicht op het Oer-IJ: Plan van Aanpak, Geopark Oer-IJ in oprichting*. Castricum: Stichting Oer-IJ, Geopark i.o..

Therkorn, L.L. (2005). From the Assendelver Polder to Oer-IJ Estuary Project. In M.H. van den Dries & W.J.H. Willems *Innovatie in de Nederlandse archeologie: Liber amicorum voor Roel W. Brandt* (pp. 85-99). Gouda: SIKB.

Tys, D. (2001). De verwerping van het zgn. Duinkerke-transgressiemodel en nieuwe inzichten in de vroegste bedijking van de kustvlakte. In E. Huys et al. *Polders en Wateringen: Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000* (pp. 17-46). (z.p.): .

UNESCO. (2014). *Operational guidelines for UNESCO Global Geoparks*. (z.p.): .

Ven, G.P. van de (red.) (2003). *Leefbaar laagland: Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Verwijs, E. & Verdam, J. (1885-1929). *Middelnederlandsch Woordenboek*. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Geraadpleegd op <http://gtb.inl.nl/>.

Vis, G.M.N. (1993). De Historia en de Miracula Nova Sancti Adalberti. In G.M.N. Vis & J.P. Gumbert (red.) *Egmond tussen Kerk en wereld* (pp. 67-). Hilversum: Verloren.

Vliet-Mak, E. van (1988). De kaartenverzameling in het gemeentearchief te Alkmaar. *Caert-Thresoor: Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland*, 7 (pp. 47-51). (z.p.): .

Vos, P.C. & Knol, E. (2014). *Paleogeografische kaarten van het Waddengebied tussen Marsdiep en Weser: 500 v. Chr. - heden*. Utrecht: Deltares.

Vos, P.C. & Vries, S. de (2013). *2^e generatie paleogeografische kaarten van Nederland: versie 2.0*. Utrecht: Deltares. Geraadpleegd op www.archeologieinnederland.nl.

Vos, P.C. (1983). De relatie tussen de geologische ontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis in de Assendelver polders vanaf 1000 voor Chr. In R.W. Brandt, G.J. van der Horst & J.J. Stolp (red.) *De Zaanstreek archeologisch bekeken* (pp. 6-32). Zaanstad: .

Vos, P.C., Eerden, R.A. van & Koning, J. de (2010). *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum: Rapportage van een multidisciplinair onderzoeksprogramma, uitgevoerd naar aanleiding van geologische en archeologische veldopnamen in acht bouwputten gelegen binnen het duinwaterwingebied van PWN bij Castricum*. (z.p.): Deltares.

Vos, P.C., Koning, J. de & Eerden, R.A. van (2015). Landscape history of the Oer-IJ tidal system, Noord-Holland (The Netherlands). In *Origin of the Dutch coastal landscape: Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series* (pp. 98-201). Utrecht: Universiteit Utrecht.

Vries Azn, G. de & Schorer, J.W.M. (red.) (1876). *Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier*. Amsterdam: Van der Post.

Vries Azn, G. de (1894). *De zeeweringen en waterschappen van Noordholland*. Haarlem: Provinciaal Bestuur van Noordholland.

Wageningen UR. (2008). *Bodemkaart van Nederland*. Wageningen: Wageningen UR.

Weenen, J.C. van (1979). Kasteel Kronenburg. In *Jaarboek Oud-Castricum* (pp. 3-15). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Weenen, R. van (2005). *De inheems-Romeinse bewoning in het mondingsgebied van het Oer-IJ*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Weerts, H., Cleveringa, P. & Westerhoff, W. (2006). Nooit meer; afzettingen bij Duinkerke en Calais. In *Archeobrief* (pp. 28-34). Amsterdam: Stichting voor de Nederlandse Archeologie.

Westenberg, J. (1974). *Kennemer dijkgeschiedenis*. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.

Wijk, G.J. van (z.d.). *Aantekeningen behorende bij de Kaart van Kennemerland*. Heemskerk: .

Zagwijn, W.H. (1971). De ontwikkelingen van het 'Oer-IJ' estuarium en zijn omgeving. In *Westerheem* (pp. 11-18). (z.p.): .

Zeiler, F.D. (1993). Monnikenwerk? Egmond en de dijkzorg in Noord-Holland. In G.M.N. Vis & J.P. Gumbert (red.) *Egmond tussen Kerk en wereld* (pp. 215-). Hilversum: Verloren.

Zeiler, F.D. (1995). *Nollen krochten blinken: Duintoponiemen tussen Wijk aan Zee en Camperduin*. (z.p.): .

Zeiler, F.D. (2008). *Hel en paradijs: Duintoponiemen in Zuid-Kennemerland*. (z.p.): .

Zeiler, F.D. (2015). Geestverschijningen in het HGT? Een reactie op H. Baas *et al.*, De geesten van Holland. Stand van kennis over de oude akkercomplexen op de strandwallen van Holland. HGT 32 (2014), 131 - 150. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 33 (pp. 106-109). Utrecht: Stichting Matrijs.

Zonneveld, R. & Zuurbier, S. (2011). Laatmiddeleeuwse bezittingen van het Karthuizer klooster in Castricum en Bakkum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2011 (pp. 10-16). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1986). Boerderij Kronenburg. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 25). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1986). De Albert's Hoeve. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 19-21). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1986). De oude eendenkooi van Castricum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 26-29). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1986). De Sectie C van Castricum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1986 (pp. 12-15). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1989). Het bestuur van de Castricummerpolder. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1989 (pp. 12-22). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (1998). De Schulpvaart. *Jaarboek Oud-Castricum*, 1998 (pp. 19-23). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (2000). De herkomst van de naam Castricum. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2000 (pp. 15). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (2002). Bakkum omstreeks 1830. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2002 (pp. 20-26). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

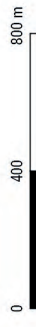
Zuurbier, S.P.A. (2005). De weg naar Beverwijk verlegd in 1785. *Jaarboek Oud-Castricum*, 2005 (pp. 11-15). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Zuurbier, S.P.A. (2010). Het gemeentebestuur van Castricum tussen twee fusies. In *Jaarboek Oud-Castricum* (pp. 21-30). Castricum: Stichting Werkgroep Oud-Castricum.

Bijlagen

- A Landschapsreconstructie 19^e eeuw op moderne topografische kaart
- B Waterstaat van de Castricummerpolder op bodemkaart
- C Buurten en geesten op de bodemkaart
- D Collectie Bodel-Nijenhuis Port 29 N 44 (Anoniem eind 16^e/vroeg 17^e eeuw)
- E 't Hoogh-Heemraetschap vande uytwaterende sluysen in Kennemerlandt ende West-Vrieslandt (Dou 1681)
- F Heerlykhyd van Castricum (Rollerus 1737)

	Wateringen (Dau 1681)
	Wateringen (wijzigingen 1681-1930)
	Dijken
	Geesten
Type Buurtgrens	
	Fysisch-geografische grens
	Topografische grens
	Geen relatie met fysische geografie en topografie
Wegen	
	Voetpad
	Overige wegen
	Herenweg
	Verlegde Herenweg
	Mogelijk oorspronkelijk tracé Herenweg

[illegible]

— Wateringen (Dou 1681)
- - - Wateringen (wijzigingen 1681 - 1930)
— Dijken

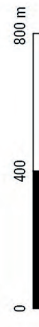

[illegible]

Geesten

Type Buurtgrens

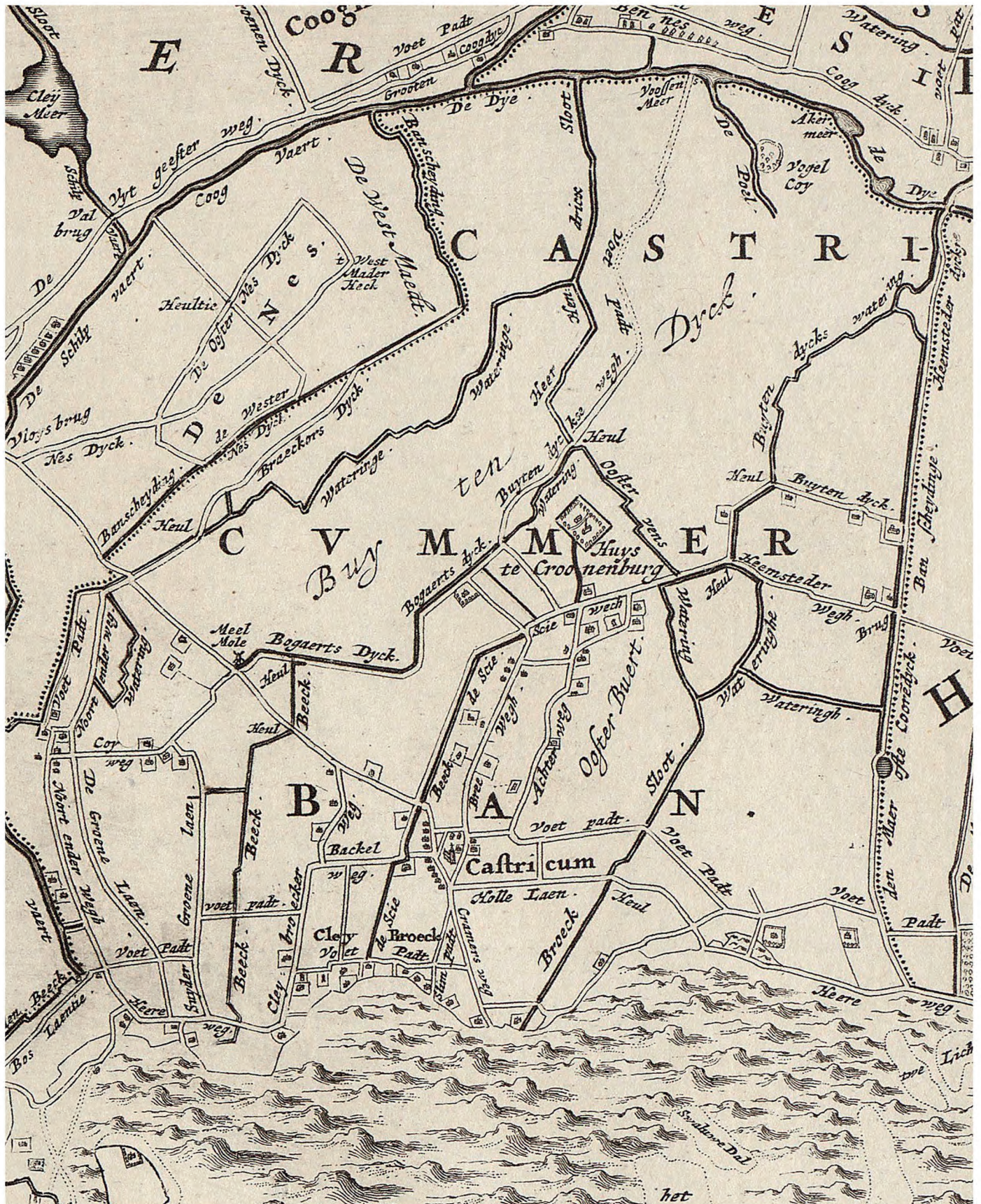
- Fysisch-geografische grens
- Topografische grens
- Geen relatie met fysische geografie en topografie

[illegible][illegible]

Bijlage E

't Hoogh-Heemraetschap vande
uytwateren-de sluysen in
Kennemerlandt
ende West-Vrieslandt
(Dou 1681)

AAN DEN WELEDELEN GROOT ACHT
DEN HEERE

MAATSCHAPPY
enz. enz. enz.
Wordt deze Staat van

Reeds verschenen in de reeks Noord-Hollandse Archeologische Publicaties:

- NHAP 1 Kennemerland in de Bronstijd
 - NHAP 2 Slot Purmerstein te Purmerend
 - NHAP 3 Bewoningsgeschiedenis van Texel
 - NHAP 4 Van het voorland verdwenen (Almersdorp)
 - NHAP 5 Castricum Oosterbuurt aardewerkonderzoek
-

Huis van Hilde

Westerplein 6

1901 NA Castricum

info@huisvanhilde.nl

www.huisvanhilde.nl

